

Як 20.653

5 ~~ДОБРАТА...~~
ОБРАЗЦЫ

1835
НАРОДНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ЯКУТОВЪ

СОБРАННЫЕ

Э. Ю. Пекарскимъ.

Выпускъ IV.

Сказки: 6) Басымнҕы-батыр Арбӕхтӕй-бӕргӕй иккі;
7) Алік-бӕтур Нҕыгыл-бӕтур иккі; 8) Ині-бӕ Аҕы-
сыт - Сіӕнӕ - Ала - Хара, Іӕҕӕхсӕт - Сіӕнӕ - Іӕ - Хара
бухатырдар.

— * * * —
САНКТПЕТЕРБУРГЪ.

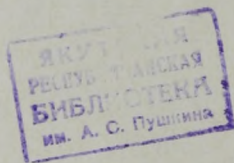
ТИПОГРАФІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.

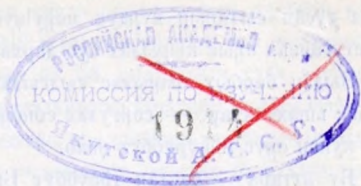
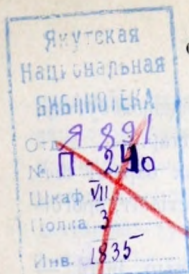
Вас. Остр., 9 лин., № 12.

1910.

ОБЯЗАТЕЛЬНЫЕ ЭКЗЕМПЛЯРЫ

198 R

6) Басымны-батыр Арбэхтэй-барган иккі¹⁾.

Уолар улах, охтор мастах, ојор маңан күннэх орто кудаи бороң доуду аттах арбытын хаххаланан, доллох хочотун дурдаланан, быҕаңнах сысытыгар олохсујан үөскөбүт кисилэр баллара абыта үсү: кыркаҕы киллэрбэтэх, кырасаны сысыарбатах кияң Кылатыја-хотуңҕа кыстыктах, осолу киллэрбэтэх, уораны сысыарбатах кияң Олодуја-хотуңҕа отордох, салгыны киллэрбэтэх, саппаҕы сысыарбатах кияң Саи-кыдама-хотуңҕа сајылыктах, күстэх ат көбө сүрүн тижан уңуоргутун булар үөт сонлоттох, аллах ат алларыја сүрүн анара өттүн булар мас агырыаттах²⁾, күгүөннэх күлэлэх, айданнах ампардах, чалгианнах ҕиә тастах, кыкарыма кыбылах, далларыма даллах, күөкөримә күрүөлөх.

Бу бајаллах ҕоһиор көи киниэра, көңдөи ујалара хаитаҕыи? диэн өйдүүн көрдөххө — аҕыс уон баи титинан баҕаналаан, тобус уон тоң титинан туласыннан, сатта уон тирэх титинан тиләбирдән, отут модун титинан үсүөлән үлүгүрдэх үөсә бистән үргүбөсүн үргү-үө диэн үгүс үтүө мастарынан үс хос үрүттәбиттәр, алларә алчахаидэх аймаҕытан аргыасын аргыјаа диән алта хос ҕаптылҕа тасынан муосталабыттар, уораннах орто дойдуттан ородосун бис крiә диән сатта хос тирэх масынан істіәнәләбиттәр, сатта кisi сәгәһпәт ип хара ҕиәлләбиттәр, аҕыс кisi алчајан турап кыајан аспат арыктах халҕаннабыттар, аҕыстах тобустах атыр орус

1) Записана въ 1896 году старостой Жүлейскаго наслега, Ботурускаго улуса (Якутскаго окр.), Романомъ Константинвичемъ Большаковымъ, нынѣ покойнымъ. 2) = огуруоттах (отъ огуруотъ изгородь, ограда); въ подл.: агрыттах.

Ак. 20653.

умса тўсан сытарын курдук моғуцуюр буор моғоғолбуттар, суостуганнах ағыс кырЫлāх суо дархан осохтобуттар.

Бидан барбыт бырылас сылгылāхтар, бырах барбыт бырылас ынахтāхтар, — соргулāх соноғос атЫр кистāбит, 6р6г6и-д6х кунаи оғус м6ңүр6б6йт цоно.

Бу аттара — бастан т6р6б6йт Басымиҗы-батЫр, инитā — Арбāхтāи-барҗан.

Бу цон цўсуннāрā: Басымиҗы-батЫр — халың иāдāстāх, хара соғус ханнāх, нāмириттāғās хāстāх, хара кудралāх астāх, дарағар сарыннāх, мāцағар сотол6х бод6ң тур6 кiсi. Инитин к6рд6хх6, Арбāхтāји — сыраидāх нҗылбана, уңуохтāх к6н6т6, бысылāх ўтў6тā, ўс тыллāх бāрдā.

Ағаттан аҗыллыбыттарын, иҗаттан т6р6б6йттарин билбатāх цоннор.

Аттара буолағына: Басымиҗы ата — тiтi т6ргў мутугунаи бāкiр арағас аттāх; инитин ата — к6т6р к6цўғā маңан аттāх.

Бу аттар сāптāрā — кў6х халлāн м6ңў6нўн курдук ыңЫр-дāхтар, катит ўтўған икпāтин курдук ботол6хтор, икпā цiкпā иңасāлāхтāр, хоп цiп холуннāхтар, ыи ыдыңатын курдук тāsин-нāхтāр, кўн кўлўгўн курдук к6нт6ст6хт6р.

Бу цон таңнар таңастара — сарЫ тығысынан, тўнā тўнўктā-җинāн, ўс хос кылāннāх нҗургунунаи¹⁾ таңныбыт цоннор; туттар сāптāрā — Китāн-имāн доиду кiлā кiллāх, Хамāн-имāн доиду хатыңа хатыңнāх, Том6н-имāн доиду туоса туостāх, 6лў цiриминāи балык сiсiн ў6сā сiлимнāх, тысы хахаи кыл iāнин иңiрā иңатчāлāх улў ўрāх тоғоҗун курдук к6рўлўр к6р муос сāлāхтар, улў кыл саннын уңуоғун курдук атара охт6хтор, тўлāх тўсāх охт6хтор, соргулāх тоҗон охт6хтор, уолах тiт бысағасын курдук усун дурба батастāхтар, кыа хāңа кыламмытынан тiҗār кЫрыктāх ўңўлāх-тāр, уон болғуо чāрātā олуи модуи бысахтāхтар, сāттā уон пўттāх мāрилiр мāчиктāхтāр, тоғус уон пўттāх цомпо сўлўғастāхтāр.

Бiр сасыарда ўларытан усуктан, оронноруттан тураи та-

1) Вь подл.: нуркунунаи.

ңастарын таңнаннар, ӯнан сӯнан баран халың хасанан асаннар, суон сәлы сәиннәр, көжү кымысы ісаннәр, іккі аттарын мичјаннәр, ағыс ілāх сағалāх ан іжә доїдуларын хаба оттотугар ыстаңалы оїнӯр ырās кырдалларыгар кїрәннәр ыстаңаласан әрдāхтәрїнā — тус соғурӯ дїакїттән, кӯн кылбаја тахсытын іїн кырбы өттүттән ітї сїккїрās тыал тыалырбыт, тыстāх баттахтāх маңан атыр сылгы тїрїтїн тāлгї таппыт курдук дāбїлгā маңан былыт өрө көтөн тахсыбыт. Уол былыт үрдүттән тоғус мас оңочону туруору тушпуд курдук чобуо бастāх, чорон ажағы таңнары тушпуд курдук кунјалы кулгāхтāх, кәрїән ымыјаны кākкālātā үрбүт курдук сāгāлкāн тавылāх, іккі әрāsālāх оїбону кākкālātā алларбыт курдук әрїгїр харахтāх, төбө туосу тӯрā тушпуд курдук дјөрбө¹⁾ маңан көбүллāх, тällāх туосу тāлгї таппыт курдук нāмїлгā маңан сiālāх, тӯөт хārдāх бугулу тӯннәрїтā үрбүт курдук ијāңкїр муос тујахтāх, тӯгāх туосу цөрбөлү тушпуд курдук оңочо маңан кутуруктāх, үс хос мӯөрсүн маңан тӯлāх, үрдүк мындālāх, кātїт тасālāх үтүө аты мїммїт үтүө кїсї сүбу цону көрдө, көрбүтүвән тӯсән ісār үсү. Маныаха бу цоннор одуласан тураллар. Тус иңиләрїгәр кālән тура тӯстā. Öljürgālāх үс кїс бārгāsāгїн устан баран үс төгүл сӯдүс кына үцтā, ырыа ылбы турар:

— «Ан доїду атгāхтара, орто доїду цоллōх оғолоро, убаїдарым! Мїн атār тылым істїїн істән туруң! Кїāң көхсүм кыарāбыт, усун санām кылгāбыт кїсї кālән турабын... Кїāңнәрїгәр кїстїājällār дїән, кыарабаастарыгар сасыарājаллар дїән кālән турабын!» — дїātā.

Онуоха Басымнјы батыјатынан охсон барда кысыран. Ону інїтā, Әрбāхтāї, бїтїн тоғоноғуттан әргїтā тардан тохтотон баран көрдөстө:

— «Ä, убаї, өлбүтү цā өлөрөрү гыннағың дуо?» дїән, «тохтө!» дїән көрдөстө.

Онуоха Басымнјы тохтү тӯсән баран аттā:

1) Ср. цөрбө. Въ подл.: дөрвө.

— «Äjä, ноко, араі мін істәрбәр: «охсусуох-охсусуох, кыргысыах-кыргысыах!» дїргä дылы кынар äбä!» — дїятä.

Онуоха Äрбäхтäи äттä:

— «Кіміі, хажаныі, кысалҗатын істіäh көрүөх äрä!» — дїятä.

Онуоха Басымҗы:

— «Чїä äрä, ноко, кәпсіä!» — дїятä.

Онуоха анарä кісі кәпсі турар:

— «Күндäлікән-тојон аҗалähпын, Күндäли-хотун іҗälähпін! Күнтән ытан тутулуктäh, Күөкә Цаҗылы аттäh Күн Äрiлi дiән кісібiн! Кысына billibät налыгыр сајын, тўнä billibät күндү! күнүс доидулах äтiм... Бәраҗаи атыр сылгы курдук бар җоннөх, соноҗос атыр сылгы курдук суомах билä җоннордөх äтiм, кытылыр кытыт биä курдук кыс цахталлар äңидäрдäh äтiм, арбы хатың курдук сандалы билä саңастардäh äтiм. Бу орто доидуттан баи тојон кыса Нарын Талба-күо дiән äттäh цахтары ојох тасäраммын улү маңан халлән туигун маңан туонатыгар үс моңол сәргәни туругурдан, сәбирдäh арбы хатың курдук күөх чәчiри аңјан, чөңөрө чүөппä саҗа дiрiң түсүлгәни олохтөн, аләс сысы саҗа араҗас таналҗаны тардан әрдähпiнä, дәләи ысыаҗы тәријән әрдähпiнä, улү ысыаҗы олохтөн әрдähпiнä, көр ысыаҗынан күндүлән әрдähпiнä — тус арҗä дикiттән күтүр күстäh тыал тыалырда, күигүөн хара былыттар бастара өрө күөрәјән таҗыстылар, улү мусунан усүтәта, кыр[?] хәрынан тынна. Кәңкiл хара мас кәдäл-ңидä, догдон хара тыа пухсаҗыида, арбы хара мас аңанна, уодаң хара мас оҗутта, кiәң халләнтан ән баләса таңнары саккырән тохторго дылы кынна, сытыбыт турах оҗотун тiәри мәры тамнатҗабыт курдук былыт әмәҗәттәннä. Уол кәнјä Түгäh-Алам-Моңус аҗалäh, Тiмiр-Цојон-әмähсiн¹⁾ іҗäläh, Äн-Тырхан-бухатыр убаидäh чүтчү кыламан түрбү тыңырах Цäбä-бäбä Цäсiн-туран-тай-äгәи-хоҗох-тiмiр-сәгәлкән-Äн-Сарапанäи-хотун көтөн кälән баран — мiн цахтарым уон iккi буолан үңкүләсә турдахтарына —

1) Ср. ниже (стр. 288): Тiмiр-Цојостон-әмähсiн.

кытахтѣн баран тус соѳурӯ діѣкі кѣтѣ турда. Уол кѣтѣн тѣѣн соѳурӯ халлѣн улаѳа ѳттүгѣр, күкүр тѣс хаѳа анныгар утуѳан сытѳаѳына — Түңнѣри¹⁾-Холорук убаидѣх Кѣңүл-Дохсун-бухатыр бу цахтары уоран ылбытын білімнѣ хѣлан — «бѣѣѣн оѳохкун бѣѣѣн ыллаѳың!» діѣн күтүрѣн мѣѣгѣн күтүр күсүпүн күкѣдѣтѣн, модун буѳлабын бохтотон, сѣтѣ сѣлѣбѣн ілісіннѣрѣн, іѳѣттѣн тѣрүѳѳүт ѳпшѣн тѣрѣбѣн аѳцаппыта охсусан. Онуоха мѣн тѣммын тѣлгѣрѣтѣн улү халлѣн дохсун бухатырдарыгар дурдалана сытѣтым²⁾, кѣѣн халлѣн ѳттѣх бухатырдарыгар саса сатѣтым²⁾. Онуоха бу орто доѳду ѳоллѣх дуолан ѳѳолоро убаидарым бѣллар үсү діѣбіттѣрѣгѣр бу кѣлѣн ѳртаса-кѣрдѣсѣ турабын: үрүң тѣммын ѳлѣйдѣн, хара тѣммын харыстѣн, кѣѣңітѣгѣр кѣстѣн, кыараѳаскытыгар сасыран аѳрѣң!» — ді турар.

Басымнѣѣ-бѣтыр ѳттѣ:

— «О, барахсан, бѣт тѣрүт уңуор кѣсі ѳбіт! Ноко, бѣт тѣр-гѣннѣк тасѣран кѣстѣ тарт!» — діѣтѣ.

Онуоха Арбѣхтѣи-бѣргѣн бу кѣсіні сѣтѣн тасѣран бастың сѣллѣх чорѣн ѳѳахха анды кус сымѣтын курдук арылѣх кѣѳѳѳгѣнү ѳѳах тутта. Бу кымысы ісѣн бѣтѣрѣн кытта хаңас ілгѣнѣн хаңас санныгар топ кына ѳѳуста, уңа ытысыгар сур кырынѣс кынан сүрдѣн ылла, уол ылан баран тус арѳѣ дікі сүрдѣ. ѳттѣх арытын анарѣ ѳттүгѣр, ѳоллѣх хочотун уңуоргу ѳттүгѣр, арѳѣ іѣѣгѣи толу үрѣѣн уңуоргу ѳттүгѣр, іккі сур цаѳыл атѳыр сылгы ѳохѣттѣсѣ туралларын курдук туоруи[?] маңан тумултан ілѣн тумул урдүгѣр үс кѣккѣлѣсѣ үммүт бастѣр бѣллар ѳбіт. Онтон ѳттоку бѣсѣ оруктѣх ѳбіт, уол ісѣгѣр уган кѣбістѣ. ѳлүргѣлѣх үс кѣс бѣргѣсѣтѣн устан күн дікѣнѣн үстѣ талбѣтѣн баран, аңар атаѳын сүсүргѣстѣн туран, үс тѣгүл сахалы цалысыѳан баран алѳѣтѣ:

— «Аѳыс ілѣх саѳалѣх ѳн іѳѣ доѳдум ітѣтѣ ѳн Алахчын-хотун іѳѣм! Тоѳус ілѣх саѳалѣх толомон бороң доѳдум ітѣтѣ тоѳон Ноѳсолун-тоѳон аѳам! От-мас ітѣлѣрѣ Уоп-чуоптар! Мѣн ѳтѣр

1) Въ подл. вездѣ: Тюннѣри. 2) сытѣ (v) = сатѣ (v).

тылым итчитін істан сәргәңнәң! Бу көстөр аҗы күндү оҗотун кіс-
тиятим. Онуоха аҗыс атахтәх аңараі аймаҗар суон сүлјүгәскитін
төһөрүтмәң, халың халҗаңытын асан біәрімәң!»

Уол діән баран бітгәр төттөрү сүрән кәллә. Бастың сiälläx
чорөн аҗахха анды кус сымбытын курдук арбыләх көјөргөнү утах
ісіләр. Уол ісан баран ән іҗә доідуларын ырәс кырдалыгар сән-
тәрін оҗостон баран күтә бысытыҗан хәмсан сырыттылар. Сүбу
кісі кәлбит аттыгын дикитән күтүр күстәх тыал тыалырда, күй-
гүөн хара былыттар өрө көтөн таҗыстылар, сытыбыт турах
оҗотун тиәри мәры тамнаттабыт курдук былыт әмәгәттәннә, улү
мүсунан усүтәтә, кыр[?] хәрынан тынна. Онуоха бу доіду догдон
хара тыата нухалдыда, арбы хара маса аңанна, уодаң хара маса
оҗутта, әргәнә хара тыа іән иңирин курдук таңнары сыҗылынна,
очуос тәс хәҗалар муостара тӯрута ыстанан түстә, сытар ынах
ханнын курдук тәстар ласыҗры тохтубуттар. Бу доіду баіҗалын
үта нүтча цахтарын сарапанын курдук кіәң халләңңә өрө тәйдә.
Былыт быса ыстанан баран хараләбыт анҗы курдук қојуо
хара тумустәх, чән олгуі саҗа бастәх, кысыл чәскы саҗа харах-
тәх, булас ордуга түөс аңара моінөх, бір булас тылын туорү
мәры салбаммыт, уон Цәңы хотүрун курдук тыңыраҗын сар-
баншыт, түөсүстән сәттә тимер таҗахтәх абәсы кыса түсән кәлән
иңиләригәр турда. Онуоха Әрбәхтәи-бәргән көрбүт хараҗын чап-
чылыбакка, үттәммит атаҗын уллуңаҗын уларышпакка көрөн
турда. Басымҗы-бәтыр саннын ыгдтан, хараҗын сәнән иңитін
кәнҗигәр хорҗолоно турда. Онуоха абәсы кыса үс төгүл сыраҗын
буорга буләта, саңара турда:

— Ächilläx icilläxhün-tasylläxhün, сырбаібын-татаібын!
Көстөр аҗы оҗотун күөх унәр тына әсіәхә сөрөннө, әрәҗә-буруҗа
суох аҗалың! Біәрбәтәхкитинә — чәгән әккитін сәімәктіәм, хатан
уңуохкутун тосутуом, хара хәңытын утахтана онјуом!» —
дйәтә.

Онуоха Әрбәхтәи үс тогүл сүдүс кынан баран саңарда:

— «Хотун әңіјим! Сымара тәс сыраҗың сыләнҗыдын, үс
күләр мүс хоңурүң цуххардын, чоі кәлі оројуң арылыннын! Сәна-

лысар быарын быарданан сыланьыи, үс кiс тiрiтiн кiтiн мiбiи! Кiстiр аьы оьотун бiсiгi брi ылбатах цон турабыт... Араi иллiрi сасыарда тахсан турдахпына — ан кiлбiт сiрiц дiакiтiн кiтiтiн тiжiн кiллi, уол кiлiн баран iттi: «Сiмантан тус арьi дiкi бардым... Аьы сiрiн анарi oттiгiр, кiн сiрiн уцургу oттiгiр, сiбiктiх iттык кiрбiтiгiр, цiцхалiх iртык анарi oттiгiр, ан хажi анарi oттiгiр, кiлiктiх кiкiр хажi iрдiгiр, ыт мунна баппат тiмiр iсiрiк oьiр oттотугар ырас кырдал бiр буолуо. Уол оротугар тiмiр тiрiх тiт бiр буолуо. Уол сiлiсiн анныгар арьах оцостон сыгыных оьoбiлiх сырцан iсi буолан тосуоум!» дiабiтi, iжiгiн iбiн барбыта. — «Ацарai кьыса Саьыан Саидахан¹⁾ уол доидуга тiибiтiнi — iккi хараьа сiлiгiсi iтiн курдук оцoю уолуохтун, тумса тiра сытыьыаьа, тыцыраьа кумуьа хатыаьа..., Батыспатаьына — сiтыа-а!» — дi-дi iнiн кiнiн тоцсiбута. арьi дiкi сiрдi турбута. Онтон атыны бiлбiппiн, хотун iцiьiм!» — дiйтi.

— «Ноко, сьыса халты iтiьiн!» — дiан баран хацас хоннобун iсiттiн iсiрiнiн цiбiккi тiмiр хамьыаьы сулбу тардан ылбыт.

«Хоту, соьурi, iсi, алларi барбыта буоларai?» дiан тiбiрiхтiлiтi — онуоха тiцнiстi тiсiтiлiтi. «Арьi барда дуо?» дiан тiбiрiхтiтi — онуоха арьi сытарын iнi хамьыах кiлтiьiдi соьус олоро тiстi.

— «Ноко, тылыц ыралiх iбiт iбi! Сымьыанан iппiт буоллахкына — тугу хоргутуоцуй? Бiьiн сiн асыам²⁾... Цi, ноко, кырцаьас кiсi алгысым тiьi — iтiлi!» — дiйтi.

Онуоха:

— «Арьi барар суолуц iьаьар, аьы сiрiн iккi абiсы сiрiн iккi ардыгар, тiмiр мастiх сiс анарi oттiгiр iнiцiр муостiх тiьахтiх iсi кiрцiгiсi тарiх атыр оьустар бiр буолуохтара — ону iтiлiнiн бар!» — дiйтi iрбiхтi.

Онуоха iмiхсiн оту-масы тацнары сапсiнiн бара турда. Бу сiс анарi oттiгiр кырцык оьустар бiллар iбiт. Онуоха iмiхсiн

1) Вь подл.: Саен Сайдахан. 2) Вь подл.: асым.

түсәй тит устата бадахтāх аҗаҗын атан баран бәләсінән мәңірі сытта. Онуоха оҗустар хотоңҗо кірәр курдук кірән бардылар. Ёс бія ымын батахтāх кәдіргі тајанан сытан куттаҗыттан төттөрү кулгуҗан ылан кәбінән сіән барбыт.

Цә, сибіктāх артыгы җаңҗитән, җаңхалāх артыгы арыјан, сүдүрүннāх артыгы чөлөрүтән¹⁾ барда, «җә тижәјәбін!» дї-дї бара-көтө сатата, хараҗа харыс уолла, тўтә сахсаида, ырыганнана тїдә. Кырҗык тїмїр ісірік ојўр бәр әбїт, уол оттотугар ырās кырдал кытытыгар олоро тўстә. Тїмїр тїрāх тит сїлісін анныгар әсә іккі хараҗын уота кытара сытар әбїт. Онуоха арҗах аҗаҗын іңјїгәр хāман тїјән олорон саңара олорор әмāхсїн:

— «Ісїллāхын - тасыллāхнын, җаҗаҗахыбын! Оттон, кокої оҗом, хара ты сырҗан әсәтә буолаңнын җоңҗуккун²⁾ кўрдән сытāхтыгын әбә... Іккі ұллар бӯбргўттән җөлө кытахтатаҗым буоллун!» — дїән баран арҗах ісігәр көтөн тўстә, әсә іккі ұллар бӯбргўттән җөлө кытахтата, тумсун арҗасын ұтўнән тобулу біәрдә.

Әсә чакыҗа тўстә, арҗах аҗаҗынан сулбу көтөн тахсан тїмїр ісірік ојўру ортотунан быса сўрдә. Онуоха Цәбә-бәба — арҗах аҗаҗар тўтә ысылла тўстә, ојўрга әтә тїрїтә тўтә баранна, оҗоҗосо субулла тўстә. Кїнї кїсї тыңыраҗа сўстāх буолла: әсә хажа ўрдүгәр таҗыста дә оҗо. Онуоха әмāхсїн тумсун тыңыраҗын нәсїлә арātтән ылан баран іккі кыматын кәдіргі тајанан олорон бәјәтїн тула сїлләнә-сїлләнә алҗана олорор:

— «Äчїллāх сорукам муңукам іјәләјїм³⁾! Тїмїр-Цојостон-әмāхсїн⁴⁾ іјәм былыр ёс чампарыктāх тїмїр бісігәр тїңкївātчї бігїән ітәрігәр алгыс алҗабыта: «Оҗом, ёс төгүл өлөн тїллār!» дї-дї тамаһнар сїллән баллырҗаншыта дї-дї: «Субуллубут оҗоҗос хатталас, хайдыбыт тараса самсан тўлән, кәбісәр тў ұч, холбурабыт куң нїбәҗәйдән!» — дї олордо.

Уркутуваҗар ордук буола тўстә, тїллән хәлла, өбүт әсәні

1) Вь подл.: чөллөрүтө. 2) Ср. җаңчык високъ (Строшевский: Якуты, 511) = чанчык. Вь подл.: зоңзукун. 3) Вь подл.: неллягим. 4) Выше (стр. 284): Тїмїр-Цојон-әмāхсїн.

сүрүбүн сулбу тардан ылан сабырбатчы аман көрдө, хасыңыры-хасыңыры канјинан тіјән¹⁾ ыстаңалаталата, үс төгүл үөлән²⁾ туран кыланна часкыда. Онуоха очуос тас хажалар муостара тўрута ыстанан тўстә, онтон уот тахсан оту-масы сиан убајан барда. Онтон кылана-кылана төттөрү көтө турда.

Онуоха бәтәрә цоннор бi кicиләрiн ыланнар оiнү-көрүлү оло-ролло. Онуоха халлән бухатыра атта:

— «Бi кыајар icәр бадаға... Кiни кicинi ү да ылыа уот да ciә суоға... Icәр бадаға... Сүрәбim бәркә долгујан хамсәта!» — дiәтә Күн Әрiлi: — «цә, убаидар, сасыарың!» — дiәтә.

Онуоха Әрбәхтәi бәрыңы курдук хаңас санныгар тап кына оџуста, сур кырынас кына сүрдән ылла. Тус хоту дiкi iәцәгәi толу үрәх уңуоргу өттүгәр үөр цахталлар iлiн кәлiн кәбiсәрдәрiн кәтән баран үңкүләсә-үңкүләсә туралларын курдук арбi хатың мас күлүк өттүгәр үс чаллах хатың үлән турар әбiт. Онтон отгоку хатың тўот салаләх әбiт. Оттоку салатын iккi ардыгар түмәлцiтiн бысыгар уган кәбiстә. Уруку кiстiрiгәр хаi-тах албәбыгаi — сол курдук албән кәбiстә, төттөрү убајыгар сүрән тiјән кәллә.

Сәптәрiн ылан бараннар бастың ајахтарыттан утах icән баран уруку кырдалларыгар кiрән күтә сыңаллар. Кутә уотунан iлгiстән, ән баласанан тынан тiјән кәллә, тус iнјиләрiгәр тура тўстә.

— «Сiккә ciällәрдигiт, хәрга хамтардыгыт, тумәңна муннардыгыт... Кiлбiәннәх маңан сыраiгытын кәттәбim, кыа хәңытын кәсә оiнөтоџум!... Ноколор, әрәјә-буруја суох умса түсән кулуң көхсүгүт ханын icә оiнуохпун!» — дiәтә.

Онуоха Әрбәхтәi-бәргән үс төгүл сүдүс кынан үңнүт, уруку-тун курдук алгы-алгы атә турар:

— «^Ус хонуктабы сасыарда цiәбiттән тахсан турдахпына — көстөр ајы оџото кәлән атта: «Албастәх аңараi кыса Сајыап Саi-даханы³⁾, соџурү кыса сүптүрү сiккә ciällәрдим, хәрга хамтардым,

1) Въ подл.: tieen (стр. 291: тьен). 2) Вм. үөгүлән? Въ подл.: юёлян. 3) Въ подл.: Саевы Сардахан.

туманца муннардым курдук оннубар хара тыа сырбан асәтин уган баран сасан бу төннөн кәллим. Самантан тус хоту дікі бардым. Ајы сирин анара өттүгәр, күн сирин удуоргу өттүгәр, тутан туран мәләхтәх, көрөн туран балырдах улү Хадахан артыгынан қас солур түгәҗин курдук қабіннәх халланнәх, барбатах балык мивин курдук бадыа бүдүө доиду буолуо. Ыс сиринән мәңнәх күннәх, сәттә сиринән қабіннәх кәлтәҗәи ыдах доидуга хотугу хараңа халлан алын кырбы өттүгәр, күлүктәх күкүр хаја бәтәрә өттүгәр, будулғаннәх Бутуја-муора хаба оттотугар төттөрү сүлгүөхтәх, таңнары хаҗылах өлү луо сордоң балыга буолан тосујуом!» — диябитә. «Аңараи кыса сирәја быса сытыјыа, соғурү кыса хараҗа тәсә сытыјыа ситән сәбәтәҗинә»... Онтон бәтәрәңитин бибаппин, хотун әңијәйм!»

Онуоха әмәхсин:

— «О, әмиә сәса буолуо әбә, ноко!» — диятә.

Онуоха Әрбәхтәи әттә:

— «Әҗиәхә сымьјалән баран хаитах тыннәх буолуом диям-мин әтиәми?» — диятә.

Онуоха хамыјаҗын ылан түбрәхтәтә: хоту сытарын әнја олоро түстә. Әмиә:

— «Үтәлә!» — диятә.

Онуоха Әрбәхтәи әттә:

— «Ән барар суолгар, ајы сирин анара өттүгәр, абасы сирин бәтәрә өттүгәр кәлтәҗәи тусахталәх сикаи тыңаны¹⁾ уоппут курдук үс сиринән күдән әләмәс атыр сылгылар бар буолуохтара — ону сән әс!» — диятә.

Онуоха әттә әмәхсин:

— «Цә, сымьја сырбыга сырыттарбын әрә — қә, ноколор, мүлтүрүибәт бүтүн, халтарыбат хатан, қә, хоңуга кулан сүбәсү-гүтүн булан, өлүнјүк амнах таңаскытын булунан олорөрүң!» — диятә.

Бара турда. Әра сүбәсүнү үс күөс быстыңа кәбинән сән әста,

1) Въ подл.: тыгыны.

байдьа курдук нэсiлэ тiйдэ. Сурдэх ырах дойду абит. Улү баихал тумана, орусуола, хабыс хараңа. Уол баихал оттотунан төттөрү сүлгүөхтэх, таңнары хаһылэх өлү луо сордоң балыга устан арар. Онуоха Цабэ-баба:

— «Бу маңаи аллах, дапсылзанных далайга, будулзанных муораҕа сордоң балык буолаңын нолбојон устан арэјин абэ! Чиркэјан турар сисің үөсүн быса түстэјим, нохтолох доло маңан сүрэхкин төбөтүнэн хаја түстэјим!» — дiан баран кынатын кыптыдiан, тумсун үннаран, тыңырағын сарбатан баран таңнары курулан түстэ балыкка, iккi үлэр бүүрүнэн кытахтата, арзасын үтүнэн тумсун батары биэрдэ.

Онуоха балык саңа алаја түсэи баран муора анныгар әмиэ кирдэ, үрдүгэр әмиэ тағыста. Онуоха Цабэ-баба киэң көхсө кыарата, усун савата кылгата, үну ісигэр дәлби істэ, ыксан хасыгы сырытта. Баихал балланна. Онуоха Цабэ-баба сэттэ тiмiр тајаҕа туллан түстэ, түтэ соролон түстэ. Онуоха балык басыгар ү кирдэ, өлөн чиккэјэ кына түстэ, баихал кытгытыгар охсон кэбистэ.

Абасы кыса үс түннэх күнү мәңи үнан хотуолата, тыңырағын тумсун нэсiлэ арэттэн¹⁾ ылла, үңкүрүјэ түстэ, күтүр баҕалцы таллан тас баја буола түстэ, муора маттаҕатын ороһор кирэн ајағын атан сытта. Обус тысаҕас саја маттаҕалар кинi ајаҕар кирэ турдулар, ону асан өл ылла. Онтон тахсан уруку хаҕтах алҕаммытаи уол курдук алғанан тиллэн халла. Балыгы тобута тардан сүрэјин ылан сiйэри кыммыта — балык сүрэјэ суох буола. Үс төгүл үөлэн туран кыланан баран кэиңиэн тiлэјэн²⁾ барда, кылана-кылана әттэ:

— «Онтон бэјикэи, тiјiэм кинiлэргэ!» — төптөрү көтөн мәңилиттэ.

Онуоха батара цоннор үсүө буолан оинү көрүлү олорон [ардэхтэринэ] — әттэ Күн Арілі:

— «Цэ, убаидар, би кыајар ісэр бадаҕа: сүрэјим бэркэ хамсата» — дiйтэ.

1) = арэртэн. 2) Въ подл.: тяен (стр. 289: тиеен).

Онуоха ӒрбӒхтӒи-бӒргӒн ӒттӒ:

— «Доџотчугум оџотун ханна да сасыарар џјум муџурдана!» — дӒн баран ытӒтылар.

БасымӒи ытӒбата, араи уџнна ӒттӒ:

— «Ноколор, бӒркӒ санӒрџамаџ! Кџтџр кынаттӒх абӒсыттан куттанан ытӒ омордохкут дуо?» — дӒтӒ. «МӒџгӒн ӒрӒнӒ са-наӒ!» — дӒтӒ. «Доџоргун чулаӒна кӒстӒ!» — дӒтӒ.

Ону кӒстӒтӒ.

Тахсаннар бастыџ сӒллӒх чорџн аџахтарыгар анды кус сы-мӒтын курдук арбӒлӒх кымыстарын исӒн баран, сӒнтӒрӒн ылы-нан баран ырӒс кырдалларыгар кӒрӒн тосуџан турдулар.

ЦӒба-баба уот балӒсанан тынан кӒллӒ дӒ бастӒн турар Ба-сымӒи-бӒтырга иккӒ санӒыттан уттӒнӒ тӒстӒ, тџбџтун ороџут-тан тоџсуџан барда:

— «Маџаи аллӒх, кӒстӒн баттӒн турар Ӓн бӒргын... Тџбџн ороџуван сушту улан кџхсџн хӒнын утахтаннаџым, уруџ сунџу-гун ӒмсӒхтӒннӒџим!» — дӒ-дӒ тоџсуида.

Онуоха БасымӒи-бӒтыр кысыран туран ӒттӒ:

— «Ноко, бу туох кӒгӒсӒ кӒгунџр, бырдаџа тыџкынџр? КӒлӒн ылан кӒбӒс!» — дӒтӒ.

Онуоха ӒнтӒ, ӒрбӒхтӒи, ӒттӒ:

— «Бырдахха кӒгӒскӒ холобура суох, бӒ абӒсы кыса баџалџы кӒлӒн турар... Ону арӒрыхтӒх¹⁾ буолларгын бӒџӒ кытӒт, убаи!» — дӒтӒ.

Онуоха БасымӒи ӒттӒ:

— «МӒн џлџрдџхпунӒ — хара џайданыам, хара кӒлӒктӒниӒм... Араи²⁾ уол ӒџӒхӒ халбарыџыа буолаџына — мӒн даџаны џлџ-рџм!» — дӒтӒ.

Онуоха ӒрбӒхтӒи ӒттӒ:

— «СӒтар ӒрӒ џлџр! МӒн ылынабын!» — дӒтӒ.

Онуоха БасымӒи-бӒтыр абӒсыны суон моӒнун тџрдӒттӒн

1) Вь подл.: арыӒхта. 2) Вь подл.: Ара.

сулбу тарда ылла, ыга туппута: иккі харабын итчитӕ киӕн халлаңца уот буолан ӕрӕ кӕттӕ. Басымнҕы ӕттӕ:

— «Хаҕас ӕттӕм бӕркӕ ыарӕта, ноко! Туох муодата ҕибӕтӕ буолла? Доҕоргун ылаңнын ӕс арсын дӕриҕ омусахта хасыҕ, сӕттӕ тӕрӕх тӕтӕ дӕлбӕ мастӕн кутӕта убатыҕ, иккі уолах тӕтӕ быса охсон ылан кытаҕаста оҕоруҕ бӕт тӕргӕнник!»

Ону Ӓрбӕхтӕи доҕорун ылан начӕс бӕлӕннӕтӕлӕр. Абӕсы кбсын аҕалан бу кутӕ уот ортотугар бырахта Басымнҕы. Ону уот сӕн бачыгыратарын кытта, тӕмӕр сӕрӕх усулу ыстанан тахсарын кытта кытаҕасынан ытыттарга охсон ылла, ӕмиӕ уокка бӕрдӕ, ӕмиӕ сӕ тыасын курдук дӕлбӕ ыстанан барда, ӕт сӕрӕх усулу ыстанан таҕыста, кытаҕасынан ытыттаран ылан уокка бӕрдӕлӕр. Уот сӕн кӕбӕстӕ. Уңуоҕун итӕгӕстӕн ылан иккі тӕс иккі ардыгар кутан баран дӕлбӕ мӕлиидӕлӕр, ӕс ӕӕстӕх сӕндӕ далаида-рыгар кӕллӕрӕн ытыҕан кӕбӕстӕлӕр. Онтон ӕсӕ сунан баран ҕиӕлӕригӕр таҕыстылар. ҕиӕлӕригӕр тӕҕӕри истахтӕринӕ — бӕ баидын кӕпшӕт ҕабӕ-баба харабын ирчитӕ ӕӕсӕ халлаңца саңара турар бугурдук:

— «Кӕвӕбӕскӕ ырчат кӕсӕгӕтӕгӕр сӕӕсӕгӕтӕгӕр хара хамсык буолуом, кӕӕмӕлӕт сӕллик сӕрӕхсӕт¹⁾ ӕлӕ тӕрдӕ буолларбын — ӕчӕгӕи ӕтӕ²⁾ хатӕсын чолбон буолан хатаньям!» — дӕтӕ.

— «Кӕтӕр саңата кусаҕанын, дугар!» — дӕн баран ҕиӕлӕригӕр кӕрдӕлӕр.

Малӕсыннӕтылар, ӕӕрдӕлӕр, ӕр хонукка ӕчӕгӕидӕк олордулар.

Аҕы кӕсӕтӕ астыммата бу доӕдуну бадаҕа, ҕӕдӕидӕ. Онтон сотору соҕус буолан баран:

— «О, убаидар! Мӕн ӕн доӕдубун ахтарбар акка бӕҕӕм аңарга буоллум, кӕтӕлӕ бӕҕӕм кӕтӕххӕ буоллум. Мӕҕӕгӕн ӕрӕҕ тӕммын ӕлӕидӕбӕт ӕтӕӕбӕтӕн тӕлӕбӕн: Басымнҕы убаибар ытык бӕҕӕлӕх, ырӕс хӕннӕх, ыллам саналах Бтык-Бмыҕалан-куо дӕн ӕҕидӕх-пӕн — ону бӕӕрӕбӕн, Ӓрбӕхтӕи-бӕргӕн убаибар — кӕндӕ ҕӕсӕннӕх, кӕӕн ӕчӕохтӕх, кӕкӕ кӕвӕстӕх Кӕн-Чӕмчӕрӕҕӕ дӕн ӕтӕх балыс-

1) Въ подл.: сюрясит. 2) Въ подл.: ючюгеетя.

таһпын — бу цахтары биәрәбин!» — дәр: «судна мин сүбу әңидәр-
биттән дағаны аҗабыттан-іҗәбиттән [дағаны] ыҗытан кіріәхпін кө-
ңүшәң!» — дәйтә.

Онуоха:

— «Көңүшләрбүт ханна барыа!» — дән уөрдүләр: «хата
сотору кәләр!» — дәйтләр.

Онуоха бу Күн-Әрпәли атын үрдүгәр халлән хардатчытын кур-
дук хап кына түстә дә көтүтә турда.

Бу кісі барбыта өр хонук буолан барда. Бу җон күттүләр,
кәтәстләр — кәлән биәрбәтә. Онуоха Әрбәхтәи әттә битгәр:

— «Бу кісі бадаҗа аҗараи әттәҗын, соғурү туигунун, иләсәи
бәрдин биәсәхә саҗылатгаран баран албыннәта әбә... Бу сүбәтә
хагтах буолуои, убаи?» — дәйтә.

Онуоха убаја:

— «Тигән кыаҗан өйдөбәт буолан баран үс тылләх, уран
өидөх буоларгыныи, сәгәр! Хаја, биәиги дәйтәх җоннор сәппитин-
сәбиргәлбитин оҗостон, аттарбытын миңән баран тус соғурү діки
бара туруохпут... Кіәң халлән хаҗысар іәмәҗин курдук таңнары
санҗылыҗан түсүтүгәр тидәххә — халлән әртыга арыллан тах-
сыаҗа. Уол онон таҗыстахпытына — күндүл халлән үрүт күөнүн
үрдүгәр¹⁾ Күндәликән-баи-тоҗоңҗо тигәммит үигу бујаңын тоҗо үт-
түөн, кәтит кәситин иңнәри тәпсән кіріәхпін, ү курдук оломнөн, от
курдук кәсән икки мәҗылләх кыстарын бырҗән кіріәхпін буолбат
дуо?» — дәйтә.

Онуоха Әрбәхтәи сөблүөн аттарын сәптәрин оҗосуннулар.
Барары турдахтарына — халлән кіситә кирән кәллә. Онуоха
үөрдүләр. Күн-Әрпәли әттә:

— «Цә, доҗоттор, мин җоннорум бәркә сөблүләр!» — дәйтә.

Барарга оҗосуннулар.

Икки әдәр җоннор урут тахсан бардылар. Басымҗы-батыр
кәңҗиләриттән таҗыста, атын күн күлүгә көнтөсүн сүөрән тоҗоно-
җор иллә, үс²⁾ кәс бәргәсәтин устан туран алгы турар:

1) Въ подл.: юрдогя. 2) Ниже въ двух мѣстахъ стоитъ не юс
(= үс рысь), какъ здѣсь, а цифра 3 (= үс три).

— «Iärimä ҕiäm irçitä zeeri [?] kômÿc kымнҕылаах ҕiädä-Baxcылa тојон äcäm! Тојон ҕоҕуур irçitä, хотун осох irçitä буолбут Боугуи-ботур тојон äcäm! Äн уот irçitä — бҕра бырца, хатан тәмиäриjä, äн уххан, түйөнү-бббб, бор суостуган кымнаах КЫрык-Төбб тојон äcäm! Ҙохсо маңан тиäргән, тоҕои сälä, торум түйтä, тојон сäргä irçitä Хатан Ҙаралык тојон äcäm! Ҙäрдäх тиäргән, холоцсолөх хотон irçitä Нäҕы Нjаңха хотун ijäm! Ҙс түйлäх дулҕа, ҕс моҕол сäргä, сäбирдäхтäх ары хатың курдук күөх чäчир, чөҕөрбө чүйөнпä саҕа дiриң түйсүлгä, алäc сысы саҕа араҕас танылҕан irçitä Маңан Күскäm хотун ijäm! Аҕыс iläx сағалäх атәннäх-мөңүйөннäх äн ijä доиду irçitä Äн Алахчын хотун ijäm! Бүрä бүттүн, бары барыгыт iстән сäргäңнән аҕыс атахтäх аңараi аймаҕар äңытын асан биäримäң, тоҕус туjахтäх соғурү-бббббб суон сүйjүгäскитин төлөрүтүмäң, ilбистäх саналäх iläcäi-бббббб iärimä ҕiäбiн сибiäркäттäрär буолаjабыт!»

Ҙс төгүл сахалы ҕалысыда, бастың ciälläx чорбөн аҕабыттан анды куc cымытын курдук арылäх көжөргөттөн уотугар ҕс төгүл кутта.

Ҙсүөн аттарын үрдүгär халлән хардатчытын курдук хап кына түйсән бараннар тус соғурү дiкi кiäң хардыны хардылатан, усун чүйөпчүнү чүйөпчүлätән, баттах саратан, көбүл брүкүтән, кулууну тäптäрән, кувjалгылы астаран ажанната турдулар. Iккi кiсi Басымҕыны бир күннүк сiрiнән куота ажаннатылар: кинilär күланан бардахтарына — Басымҕы халҕаjынан¹⁾ ажанныр. Бастың iккi кiсi тiдilär кiäң халлән сары тимäх курдук таңнары санjылыjытыгар, кätit үтүгән хаjысар iämäҕин курдук брө кädä-jitigär тiдilär. Сүрдäx күстäx тыал тыалырда. Бото саҕа lägläk былыт үрдүгär iкkiläx оҕо саҕа кыра бухатыр кiсi көтөн тijән кällä оjоҕос курдук батыjалäx. Бätärä ҕон одуласан турдулар. Бу кiсi саңара турар:

— «Сыңыл-сыңыл, доҕоттор! хасың-хасың, атастар! ар ҕалы, оҕолор! Бысы-туту быакаллан, уңуох-иңiäx ҕороллон, оҕолор!

1) Въ подл.: халзыяинан (т.-е. халҕыаjынан).

Мін хән урӯбун кыаибыттар, сӯрәх урӯбун өлөрбүттәр, ар җәлы, кыајыахтар кыаибыккыт, хотуохтар хопшуккут!»

Онуоха бәтәрә җоннор:

— «Артыгы буюләмә!» — дән барҗыгынаатылар.

Онуоха анарә кісі барбатаҗар бәтәрә іккі кісі ындырыс-сындырыс кымнҗыларынан охсон бардылар. Ону асаран істә, оҗоҗос курдук батыҗатынан дуктуруида іккітә-үстә, онтон суох буолан халла.

Онуоха бәтәрә җоннор өйдөнөн көрдөхтөрүнә — аңарды атахтара¹⁾, аңарды илпәрә хаја үҗәҗә тостуталән турар әбит. Онуоха муңатыса ытаса олоролор, хардарыта: «туох сүбәләхкин?» дәсә олоролор.

Әрбәхтәи әттә:

— «Хаја, халлаңҗа үөскәбит кісі, ән халлән әҗы намысын удаҗаттарын ыңыран көрдөхкүнә?»

Онуоха Күн Әрли әттә:

— «Быртах былаҗаи сиргә кәләлләрә суох. Азы атахтах араңаста охсон көрүөх, уонна ыңыран көрүм!» — дятә.

Онуоха аңарды илпәривән, аңарды атахтарынан нәсәлә араңасы охсон бүтәрділәр.

Онтон би баидыа әспыт бухатыр Басымнҗыны көрүстә. Би җоңҗо әллитин курдук әтә-әтә: «сәрәшәтәҗә дәҗәҗин!» — сытар ынах ханнын курдук хара тәсынан — «көхсүң харазын тобулу бырахтым!» дән баран — тәсынан Басымнҗыны бырахта. Онуоха Басымнҗы ытысыгар түсәрән ылла.

— «Ә, туохха кісиргәбит боҗдоҗун? Хаја, нәмтән маппат нәмтәликән²⁾ әрәидәх буолбат әрәҗән? Туохха кісиргәтәҗи? Хата мін әлим җолуотун көр әрә!» — дән баран тәсы өрө бырахта.

Тыас тас кына түстә, хән бырдаңаләта, бухатыр хасбыты түстә, уол кынан баран сәна турар:

— «Ән миҗигин сосупшутуң курдук мін әҗигин сир билитгәр, доиду бумчатыгар сосутуом!» — дән баран сүтән халла.

1) Въ подл.: атахтарын. 2) Въ подл.: няктялікян, но ниже — нямтялікян.

Басымнҕы:

— «Мин даҕаны бэр буолуом!» — дйҕтҕ.

Бй іккі кісі аҕыс атахтҕх араҕас ўрдүгэр сыттылар. Күн Әрйлі ўс тўгүл сахалы ҕалысыҕан баран ыңыра сытар:

— «Күн-тоҕон кыса Күөгәлҕин-удаҕан, Бй-тоҕон кыса Бйбал-ҕын-удаҕан, Аҕы-[тоҕон] кыса Аҕталын-удаҕан, Араҕас-сулус-то-ҕон кыса Аҕымар-удаҕан, Чолбон-тоҕон кыса Нуолур-удаҕан, Ўр-гәл-тоҕон кыса Сәймәлҕин-удаҕан! Мин, әсйгі оҕоҕут, күнтән ытан тутулуктҕх, Күөкә-ҕаҕыла аттҕх Күн Әрйлі оҕоҕут орто дойду осолугар¹⁾, ан дойду алҕархаҕыгар ылардым. Ытык ырәс әтйм-хәным бу дойдуга тохтор күнә кәллә. Күн саналҕх кўмүс әңидә-рйм! Пә дүсүңнүтүнән, хахча бәҕәҕитинән түсәңңит, әтәр тылҕыты-нан әмтйәңңит туоҕар тоҕуккутунан ҕоллōң, алҕыр алҕыскытынан абраң!»

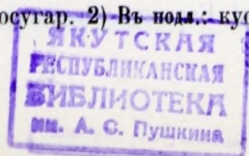
Иңә дйрйн кытта ўс хартыҕастҕх ўрўң маҕан халлән ўөр ку-рупәскы кылар өрө кўтөн йсәлләрйн [курдук] ўрўң толоҕо[?] маҕан әртык арылла тўстә. Йтй сйккйрәс тыал тыалырда. Әрдәҕәс улар тўсөсүн тўтүн курдук былыт әргйә кўтөн таҕыста. Тыстҕх бат-тахтҕх маҕан сылҕы тйрйтйн тйрә тарпыт курдук тўөлбә маҕан былыт ўрдүгәр сотолорунан охсулар нуолур бытырыстҕх, кўх-сүләрйгәр улў кўөл хомусун бысталәбыт ўрўң кўмүс күөгүлҕх, кыгынас кысәннәх, хоңкунас хоболōх, кўлўҕә кўөл саҕа дйөрбō маҕан дүңүрдәхтәр, байтасын бйә кымнйблыах холун курдук нар-гыла маҕан быләҕахтҕхтар удаҕан ҕахталар тўсән йсәлләр. Ўрдүк тйтй моинўрунан, намысах тйтй тōбōтүнән бадахтҕх тўсән йсән хō-сугрў тўстүләр, тōптөрў кўтөрў гыннылар.

— «Аттыгар сытар кйсйң хара ҕайдәх, хараҕа күлүктҕх кйсі сытар, онтон куорурҕатыбыт²⁾».

Онуоха Әрбәхтәй ўс [тўгүл] сүдүс кына уҕан баран әттә:

— «Мин бу әсйгі кйсйгитйн аҕарай-бōбō сйәрй кыммытыгар ону кўмүскўөн хара күлүктәмитйм буолуо. Хата, күн йҕәләрйм, мйҕйгйн кытта хара ҕайбын халбарыта туоҕуң!» — дйән кōрдōсō сытар.

1) Вь полл.: осолугар. 2) Вь полл.: куорурхатывын.

Ону сөбүлән түсән алгы туоја тураллар:

— «Куор-бөбөнү хоңноро, цаі-бөбөнү тарҕата, өлү-бөбөнү үтүрүјә, алцахай-бөбөнү арацыта, осол-бөбөнү уларыта туоідах-пыт буоллун! Быстыбыт самсан, тостубут сілімнәс! Цылға-тојон ытык ыјәҕар ыјылларбытыгар, соҕурү халлән суруктәх остуол-батыгар аңылларбытыгар туоібут тојукпутугар цоллөх, әтәр тылбытыгар әмтәх буолуң! дәппинһит» — дүңүрдәрін «дор-дор» охсо-охсо, сilli-cilli алҕатылар.

Цоннор урукуларын курдук тиллән халлылар. Бу удааттар кыталык кыл буолан өрө көттүләр. Онуоха Басымнҕы-батыр бәкір араҕас атын мінјә ісән әтә ісәр:

— «Бу бәјәләх Бәі Бајанәі буллу тосхоібутун көтүтә тураллар әбә!» — дән цонун сәмәлән баран көмнөхтөх күөх харыҕаны сулбу тардан ылан иңиләрін күөјә бырахта, Чолбон-тојон кыса Нуолур-удаҕаны аңар уллуктәх сототун тосту бырахта.

Уңан түсән істәјін алта удаҕан бүлгүннәрін үрдүгәр көтөбөн ылан, былыттарын үрдүгәр ұран сытыаран алҕән сilliән домнөн кәбістиләр, тиріәрән кәбістиләр. Өңөсөн көрөн тураннар саңара тураллар:

— «Былыр былыргыттан, Басымнҕы әрәйдәх, түңнәрі суобастәх, аңары маңылаҳ әтиң. Уол маңың халбатах әрәйдәхкін. Төрдүгүн түбөстәххә, уцуоргун умсуідахха — хаја, әсігі доіду улаҕатыгар олоҕурбут Долгура-бәі-тојон, сір сиксигәр ціәләммит Ұруң Нәкәбіл әмәхсін. Уол кыса үс арсын бадахтәх Мүлгүн-куо дән әтгәх цахтар бәра. Онуоха сатгы маңан халлән алын өттүгәр, суорба тәс хаја үрүт өттүгәр чыстаі буолакка улү халлән дохсун бухатырдара, орто доіду дуолан бухатырдара мустаннар оінү турбуттара. Онуоха бу үс арсын [бадахтәх] Мүлгүн-куо дән цахтар сәттә әмән цахтар аңәрдәх ағыс кыс цахталлар арылцыттанан көрө баран сырыттағына — ағыс уон цаҕыл атырдәх Цаҕылыма-бәі-тојон уола Улахантан оңорүләх Одунча-бухатыр бу цахтары көрө түсән баран кәлән уосуттан уграбыта, тарбаҕыттан сіәтән іцән тыаға үс тўннәх күвү мәлци хоиноспута. Онтон бу Әрбәхтәі іккі Басымнҕы іккіән ігірәі төрүөбүттәрә.

Сатта сакытыгар бу халлāн аймаҕа дүлүннән Арбэхтэҕи орто дойдуга түсэрэргэ анабыттара. Ону аң, Басымҕы, күскүннән кинини кытта түспүтүң. Онуоха іҕэң аһитэ: «Ар ортоҕор тіҕэриң саҕына араҕи аңарданар!» — діабитэ. Маҕың көмбөтөх арайдэх абикин. Аны бисиги каныҕасын уҕаҕа даҕаны илэ баябигиннән түсэң удаҕаныахпыт суоҕа. Орто дойду осоллөх, аң дойду аҕаллах абит. Уол кэриэтэ удаҕан цахтар оҕун кісі тојугар холбосуохтубутун¹⁾!»

Іңҕэ діан бараннар бардылар.

Бу іккі кісі Басымҕыны сэмэлэтилэр. Онуоха Басымҕы атта:

— «Араи мін көрдөхпүнэ — көтөрдөр дібін, — сіахпін санатым!»

Онтон аттарын мінҕан баран күндүл маҕан халлāн үрүт күөнүн үрдүгэр Күндәликән-баи-тојон сысытыгар тіидилэр. Кысына суох налыгыр саҕын, түнэ суох күндүл күнүс дойду абит. Ұруң хара сүрүк үгүс дойдута абит. Дірің түсүлгэ олохсуібут дойдута абит. Бі сатта удаҕатгар бу ыал тасыгар саңара ісәлләр үсү:

— «Орто дойду осоллөх оҕолоро, аң дойду абарык оҕолоро ісәлләр. Убаібыт, саңаспыт, киллэрімәң ҕіәҕитіҕәр!» — ді ісәлләр.

Онуоха Күн Әрili атар:

— «Мин үрүң тыммын тодуібут убаідарбын ілҕэ ісәбін: тәсіннә тутуң, ҕіәллә асың, олбохто ҕруң!» — ді ісәр.

Онуоха оҕонјордөх ҕіәлэриҕәр килләрбәтиләр, олурдарын түсэрән кәбистиләр, үс чаллах хатың аныгар, түсүлгә аныгар хоннордулар асаттылар. Ус хоннулар. Онуоха Арбэхтәи кысыран атә олорор:

— «Күн Әрili, үтүө кісі абикин! Ыңыран аҕалан баран ҕіәҕәр килләрәриң бағаллах буолла дуо? Аң да ҕіәҕәр кәрбәтәх кісі хайтах буолар абит!... Біәриәх буолбут цахталларгын тасаран кулу!» — діатә.

Онуоха Күн Әрili:

— «Кырыҕык, кысырыахкын кысыраҕын. Баҕи, убаи, тохтү

1) Вь подл.: холвосуох тувутун.

түсүң! Мин көрдөсөн атан көрүм!» — дiятä. — «Jöрсө äсiгi тох-туох буолларгыт — мин оjохпун бырцатан турабын, ону комбiлөсөн ылан биäрдäргит ситäри абыра äтiгит» — дiятä.

Онуоха Äрбäхтäи öсүргäниä:

— «Маньык күндүгär-маныгар аны бiсiгi халлāн бухатыр-дарыгар кыа хāммытын тохторон ыттарāрыгын¹⁾ äттäңиң дуо?» — дiятä.

Онуоха Басымнiйи интiн имнāнāн баран äттä:

— «Бiсiгi бу дойдуга кälбиппитiн туғунан бiлiäхпити? Сөпкө äтär. Ситäри үтүөнү оңоруох! Мин тохтубун!» — дiятä.

Ўсүө аттарын миннiлär дä бардылар соғурү халлāн ү цула-йыгар олохтөх Көңүл-дохсун-бухатырга. Тоғус хонукка äжāннāн тiiдiлär. Онуоха анарä бухатыр сäбiн-сäбiргäлiн ылан баран тахсан турар äбiт, утары саңара турар:

— «Доғорум, Күн Äрiлi, үтүө санāлāх киci äбиккiн. Мин äн илiгиттāн цахтары ылбатағым äбä, аңарaitан ылбытым. Ону орто дойду дуолан бухатырдарынан öлттөрөн-öсөттөрөн ылары iсäңин äбä. Уол äрäри хоргуппашпын. Мин цiäбär кiрiң, асāң, доғоттор!» — дiятä.

Онуоха Басымнiйи кысыран баран äттä:

— «Токо, ылбытың курдук ырäs цахтары ағала тарт! Кiрiäххä цiäни булумна сыңар цонвор дiән ыңырдың дуо?» — дiятä.

Онуоха Көңүл-дохсун-бухатыр äмиä кысырда:

— «Цä, iti буолағына — күдäн күспүн күлкäдiтāн баран ылыахкыт буолаға. Соғурү чыстai буолакка тii!» — дiән баран сүрāн тiжāн тосуйда.

Басымнiйи тiiдä чыстai буолакка. Цä, охсустулар батасынан сäттä түннāх күнү мälци. Äн дойду бiс будулған, хабыс хараца буолла. Очуос тäs хājалар муостара түрута ыстанан муораға тоғунна, муора сарапаннāх нүтча кысын урбāхытын курдук öрб ысылла түстä. Тоғус хонон баран Көңүл-дохсун-бухатыр кыатара бысытыйда, удина брāтын, бiтiн, ыңыра турар:

1) Въ полд.: ытарарыңын (первоначально было: ытарыгын).

— «Орто дойду дуолан бухатырдара умса үрар күннэра кällä. Хасан кällän брүсүжүөңүи, убаи? Түн төрүбүт Түңнэри Холорук убајым, кällä тарт!» — дiятä.

Онуоха кыр хāрынан тЫнан, улү мўсунан тЫнан, күйгүөн хара холорук ортотугар сөрөнөн кällä тiмiр куҗах таңастах киcи, Басымҗыны уолугуттан хабан ылла. Басымҗы утары уолугуттан хабан ылла.

— «Холөннөхтор аҥ бiсиккi холосуох!» — дiабитiнāн кällä.

Уолуктарыҥ төлүтä аҥысан баран усун дурба батасынан түсүстүлэр. Түҥнāх күн охсусан баран анара бухатырдар иккi көмөлөгүлэр. Онуоха Арбāхтāи äттä:

— «Бiсигi кирсiэх! Тугу көрөн турабыт?» — дiятä.

Оноҥ бiас киcи уон иккi хонугу мälҗи кысылынан¹⁾ кырбастылар. Улү халлāн улаҗата долгуида, киāң халлāн киāбā хамнāта, халлāн сындыса iädäҗäри кынна. Ёруҥ-аҗы-тојон үс қөсөлцүт уолаттара үс хартыгастах ёруҥ арылы маҗан артыгын iс кумāгы курдук арыҗа тардан баран нөрүөннāх көхсүлэригэр дiэри быган туранвар үс ёруҥ көмүс ураҗастарынан бiсби талбāты тураллар. Бiас бухатыр бiас аҥы чiнэриҗä түстүлэр.

— «Äсигi охсуспуккутугар халлāн киāбā хамсāры кыммыт. Ёт²⁾ ас бāјälāх Ёруҥ-аҗы-тојон буојар äсигини».

Онуоха Басымҗы äттä:

— «Бiсбiргä кällбит қон буоллахкытына, бiсигi қахтарбытын бәрдәрдäхкитiнā — үрајыам».

Онуоха қөсөлцүттәр äттилэр:

— «Түңнэри Холорук, аҥ иҥигтāн бәрдәр. Кырҗыга бу Күн Арiligä ыҗахтах қахтар äтä. Ону бырҗасысымаң, бiэриң!» — диллэр.

Онуоха Түңнэри Холорук äттä:

— Бiр уңуох тосто илiгинä, бiр иҗр быста илiгинä — бiэриām суоҗа!» — дiятä.

Онуоха үс қөсөлцүттәр äттилэр:

1) Вм. кысыл сутуруктарынан. 2) Вь подл.: юс.

— «Былыргыттан аңахаја суох буолбат әрәйдәхкин, кісі тылын істібәт әрәриң. Хата аҗы үөрбәтинән үрүң сүнүң үтүнән тобулу быраҗаҗабыт. Біәрәр биәрбәт тылгын биһәрә тарт!»

Онуоха Түңнәри Холорук тохтөн турбахтән баран иһитгәр әттә:

— «Сытаньа суох бадаҗа... Ҙахтары биәр!» дән баран со-
ботохто мәліс кынан хәлла.

Онуоха Көңүл-дохсун-бухатыр әттә:

— «Ұтүө маңынан көрдүөбүттәрә буоллар — урут даҗаны биәриәм әтә!» дән баран бу күндүл халлән уңуоргу өттүттән бү-
тәи тәс ңиә ісіттән баран аҗалан биәрдә.

Бу халлән үс ңөсөңүттәрә төптөрү көтө турдулар.

Бәтарә үс бухатырлар ңахталарын ылан баран Күн Әрпәли ңиәтигәр ісәлләр. Аҗаннән кәллиләр. Онуоха би уруку үс хатың төрдүгәр түсәрән әмиә ңиәләригәр килләрбәтиләр. Иккі хонон баран Басымңы кысырда:

— «Батча муңнанан үтүөнү оңорбуппут кынна¹⁾ ңиәңитигәр килләрәргит баҗаләх-баҗаләх. Булгутчу іккі ңахталларбытын аҗала тарт! Бисиги барабыт. Биәрдәргит даҗаны ылыхпыт, биәрбәтәр-
гит даҗаны ылыхпыт» — диятә.

Онуоха Күндәликән-баи оңоңордөх уолларын сәмәлән баран: «орто доиду бухатырдарыгар биәриә суох әтибит» дән баран бу іккі ңахтары сир симаңин курдук симиән таңыннан баран, та-
сырҗа тасәрән баран олурдарын түсәрән кәбистиләр.

Онуоха іккі аттарыгар — угуран сыллән бараннар — ңах-
таллары маңәстән кәбистиләр.

Ұс хонукка аҗаннән халлән сир іккі кирби әртыгын төрдүгәр хоннулар утуидулар.

Сасыарда усугуннахтарына — іккі ңахталара суох буолан хәлтар. Онуоха Басымңы әттә:

— «Ноко, туох оордаҗа ди санбыгын?» — диятә.

Онуоха иһитә әттә:

1) Вм. кәңҗә.

— «Хаја, кынныбыт бэјэтэ уордарбыта буолуо!» — диэтэ.

Битэ эттэ:

— «Ама, хаја, бисиги цонтон куттанымна тоҕо ыллаҕаи? Атын кісі ылбыта буолуо» — диэтэ.

Арбэхтэи эттэ:

— «Кынныбыт оҕонјордөхтон баран көрдүөххэ сөп. Кинилэр ылбаталлар даҕаны — үтүө алгыса суох биэртэриттэн сүтгүлэр» — диэтэ.

Битэ:

— «Чэи, сөп! Кырчык бардахпыт!» — диэтэ. «Цэ, ноко, сыры кällä!»

— «Кубулутуннахпытына сөп буолсу!» — дйән бараннар үңкүрүйдүлэр күөлэсидилэр.

Басымнҕы хотои хара цаҕыла буолла, Арбэхтэи мохсоҕол кыл буолла.

Кынныларыгар көтөн кällилэр. Басымнҕы бастың тојон сэргэтин моинунан тосту табан кабісан баран олоро түстэ. Бу кыллар көтөн кällбит аңчыңнаригар ціалара өрө аккірі түстэ. Цон бары сосуидулар. Тоҕус субан туруја курдук уолаттар оңөјөн көрөн турдулар. Онуоха бараҕаи атыр сылгы курдук ала хотои түтүн сахсатан баран саңара олорор:

— «Аҕаҕытыгар-іјәҕитигар әтиң: кыстарын кабілән биэртара — сүттэ, ону буллара тардан биэрдінэр. Булгутчу сүгүнүнән сүк-түөхцүт суоҕа, аңјанан аттанымары кällән олоробут» — диэтэ.

Ону уолаттар кірән ағаларыгар-іјәлэригар үтүктән биэрдилэр. Онуоха оҕонјордөх әмәхсін таңнан оңостон хаңырбастах торуоскаларын ылан баран, тоҕус уолан кісіні доҕусуолланан, аҕыс кыс цахталлары арыацыттанан тахсан оҕонјор әмәхсін іккі сүгүрүјән үцә-сүктэ көрдөсө-артаса тураллар:

— «Аҕи, биәбакалэрибиат! Бајабит оҕобутун бајабит ылыахпын дуо? Хаја, кырцан түбсәјән алҕасәбышпыт буолуо — бырасты кының! Хата көмөтө ылан көрдүөн көрүң! Бисиги үс кісіні биэрабит. Бір — баттах сарын Бадыр-хара дйән уоллаахпыт, бір — Күн Әриі кынныгыт, ону іңиң! Сүң-хән әсәләх, Сүгә-бүраи ағаләх,

түөсүгәр сәттә тiмiр уңу́лāх Чохорон-дохсун-бухатыры бӣрәбит. Бу бӣс бухатыр буолаңныт сiр халлāн артыгын барытын н̄яң-н̄яңн̄ан көрүң, көрдүң! Көмө донноргутун аҗалтаң!» — дiятә.

Онуоха бәләннәтиләр.

Бәсiә ¹⁾ биргә бардылар. Арҗа халлāн анныгар тiҗән субәләс-тиләр:

— «Бӣс аңы барыаңың!» — дiятә Басымнҗы.

— «Тоғус уон уордāх хотоi субарәбыт улү ўрәҗин ортотугар тоғус сiринән цуоңалāх туоi күрәң булгунҗахха көрсөр буолуох-тубутун!» — дәсiстиләр, бӣс аңы көтө турдулар.

Басымнҗы арҗа аңахаидāх халлāн алын кырбытыгар, āн арҗа кутуругар, төбөтүнән аҗахтах сордөх суорба булгунҗах ўрдүгәр тоғус күн ажаннән тiҗән ўттәнә тустә. Ўтәтин асән баран барары кынан әрдәҗинә — булгунҗах аннын дiкi цахтар ытыр саңалара тыңкынастылар. Ону icilliätä. Цахталлар ытасаллар:

— «Бөлүңү тўн тўл түсүөн түңнәсиним әбә, аңиҗәм! Араi Басымнҗы күтүөм барахсан бу кыяар тўнүктāх тўрбатиттән бу-лан ирцән әрәр дiән түсүөтүм» — дiятә.

Онуоха бирдәрә:

— «Äҗә, хотоуoi, бiсигi муңнахтарга ўгә буолуо. Бу кыяар көңдөi уругар киниләр хайтах кыяжан кәлиәхтәрәi?» — дәсә оло-рон саңалара бәр.

Онуоха бi бадыан әппит хотоi тәлалыр булгунҗаҗар көтөн тiҗән кәллә. Уол кәлән доботторун ордөтөн ыңыра олорор:

— «Кәлиәҗиң! Мин нәдаламмыт цахталларым саңаларын icit-тим. Кәлә тардың!» — дi олорор.

Онуоха бi цоннор утү субү кәллиләр. Цә, бӣс буолан бi Ба-сымнҗы көрбүт булгунҗаҗар көтөн кәллиләр. Онуоха бу булгунҗах-тара төбөтүнән аҗахтах әбит. Ону анарә бухатыр сытар ынах ханнын курдук хара тәсы бүөлү уган баран алыбынан cilimñān кәбисит. Ону баттах сарын Бадыр-хара бу тәсы хоңнору тарда сатата — кыаибата.

1) Вь подлинникѣ стоятъ цифра 5.

Онуоха Басымҥы ытта:

— «Тугунан бухатыр буолан сырдаахтырыңы?» дээн баран нэгэҕэҕэ туоҕу курдук быса харбаан ылла.

Ан асылла түстэ. Ону көрбүттэрэ — кэриэс таңнары кэҕинээн түстэ. Онуоха Басымҥы ытта:

— «Бу нэмтэн маппат нэмтэликээн кэи уруга буолаҕа... Дэ, доҕор, Чохорон Дохсун, ан хапсаҕаи буолаңнын үөсэ кэриэскэ ан сыт. Кэни кэлиэҕэ. Туттарбыт үчүгэи буолуо ыта» — дэйтэ.

Онтон сотору соҕус сыты тыал тыалыра, сөрүө саҕа былыты үктэллэнэн иккэлэх оҕо саҕа нэмтэликээн бухатыр көтөн кэллэ. Билэн баран өрө тэҕэ түстэ, уонна ытта:

— «Бөбүөр бөлүөхсүбүккүт, баттар кэлбиккит! Мин куттаным!» дээн баран төттөрү көттө.

Онуоха Басымҥы:

— «Бу маңаи аллах куоттаҕын абатын! Чохорон Дохсун! тугунан кытыгырас хапсаҕаи атырарыңы? Итэҕэ чабырҕатылар дэри ыты ыт оҕорбоккун!» дээн баран сытар ынах ханнын курдук хара тэсы ылан баран иҥин күөҕэ бырахта.

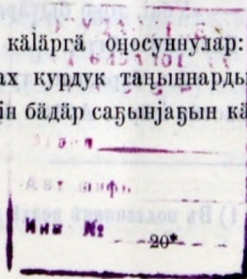
Онуоха тыас тыасата, хан субурус кына түстэ, бухатыр аргиллэ түстэ.

— «Ар дэлы, Басымҥы! Уол иэин сүгүч хэлбисыҥин... Аны асиэхэ аргидэрбин иэҕэҕим айтэриидин, хаҕыстарбын хаҕыгым хаҕынын!» — дэйтэ, мэлиэ кынан халла.

Онуоха иккэ цахтааларын ыланнар аҕыс хонукка аҕаннан кэллэр кынылара Күндэликээн-бэи-тоҕонноххо. Онуоха ан асан, дэра-дэпсэ¹⁾ уран, олбох кэбисэн тосүдулар. Чөҕөрө чүөһнэ саҕа дэриң далаи түсүлгэни олохтөн сэттэ түннэх күнү мэлиэ ысыах иэти-лар. Оиу үөрү-бөбү буолла.

Онуоха батэра фоннор дэилэригэр кэлэргэ оҕосуннулар: иккэ цахтааларын сир курдук симиэтилар, тах курдук таңынардылар. Барар күннэра буолла. Онуоха амэхсэин бэдэр саҕынҕаҕын кэтан,

1) Въ подл.: зиясыя, т.-е. дэпсэ.

öljürgälāx ūc¹⁾ кіс бәргәсәтін кәтән, хаңырҗастах торуоскатын таҗахтанан туран, іккі қысын іңігәр кіран туран:

— «Чә, тукаларыам! Туох талбыккытын ілңә барың!» — діәбіт.

Онуоха іккі цахталлар Күндәликән-баі-тојоннөх сүбөсүләрін төбө аңарын әдәрін өттүн ілңәргә оңосуннулар, ағыс қыс цахтары арылңыт, тоғус уолан кісіні оруолңут ілңәлләр.

Онуоха әмәхсінвәх оҗонјор:

— «Кісі сүбөсү төбө [аңара] буоллун!» діән алгыс алғы уруидү тураллар.

Цә, аттанан бардылар.

Онуоха бу сүбөсүләр оҗолоруттан хәлымары — ынах буолаҗына маңыраса-маңыраса батыстылар, сылгы кітәсә-кітәсә батыстылар. Онон бу цон баідара бары барар курдук буола. Онуоха Сімәхсін-әмәхсін оҗонјор бөрө саҗынҗаҗын бастың сәрҗәҗә ілңә быраҗан баран, холлобосу убатан баран әтә ыллы турар:

— «Ытык Ымыҗалан, Күн Чөмчөрүҗә, оҗолорум, біабәидәрім, көрүң әрә: аҗаҗыт-іҗәҗит моңнон өллүләр, циләләра убаида!» — ді-дә холлобосун убатан баран әккірәттә, ситі мыаннарыгыттан іңнән умса баран түстә.

Онуоха бі бараң ісәр іккі цахталлар кәңјиләрін хаҗысан көрдүләр. Онуоха Күндәликән-баі-тојоннөх сүбөсүләрін түөт қыммыт үсә төннөн кәллиләр, барбатылар. Уол ісін білігінңә діәрі кјіт баран ісән кәңјін хаҗысан көрбөт.

Онон аҗаннән істиләр. Халлән сір іккі кјрбітгәр аттарын ылан баран әміә аҗаннәтылар алта хонукка. Онуоха Басымңы-бәтыр әміә хәла соғус аҗаннәта. Онуоха Әрбәхтәі әттә:

— «Убаі, тоғо бытәраҗын?» — діәтә.

Басымңы әттә:

— «Ән, барахсан, тугу біләхтәіңіі? Мін бітім бәтгән, тұлум туннәстан ісәр... Абасы бухатыра батысан ісәр бадаҗа. Ону бі-

1) Въ подлинникѣ вездѣ цифра 3, т.-е. ūc(?).

сиги аһ дойдубутугар тижан охсустахпытына — дойдубут киаба алцаныа. Уол исин бытарабын!» — дйр.

Онуоха бытараһан истилар.

Хонуктарыгар илца исар кicиларин сүбсүлэрин цахтааларын туора сирга кистиан баран хоһоллор. Арбахтаи сохсоллубут тоңус буолан хонор, бир хонуктарыгар Басымыҥы утужан сытар. Онуоха тус хоту дикиттан дүккэбил уотун курдук уот убаида, сир ус төгүл долгужан уамсаата, сүрдэх дйриң кicи саңатын дуорана дуорасыида:

— «Орто дойду дуолан оһолоро, бухатырдар Арбахтаи Басымыҥы икки, ханна ара баллар буолла көрдөрбүн нй, ситтарбин нй!» дй исар.

Онуоха Арбахтаи көрдөбүна — оројугар соһотох муостэх олү дуолан хара оһусун аһыс атахтах натта хара сыарбатыгар көлүжан баран босхо булгунях саға абасы бухатыра олоубут, сйри көңүс курдук солон исар. Онуоха олү ута оргужан, онуоха олү сордоң балыктара устан истэхтарина — сулбу тардан ылан аҗаһар уган сй исар. Калан бу кинилар отуларын уотун сыарбатыттан түсйан баран хоһпо күрцэх курдук куораи далан ытысынан таңнары чарапчыланан¹⁾ туран саңарар:

— «Бу көрөргө харахха табыллыбат туохкун, ноко?» — дйата

Бй тоңус инјигар калан туран атар:

— «Тојон асам, ким уцуордэх убајым буолаһын? Кicилй кай-сйр буолбатахкын!» дй турар.

Онуоха атта:

— «А, мин дйатах кicи аһпын ыјыттахкына — мантан тус хоту дйи алцахаидэх халлан анара отгүгар Арсан Дуолаи аимаға. Түгэх Алам Оһус аҗалэх, Тимир-Цојостон-амэхсин ијалэх Ан-Дырхан-бухатыр буолабын уол... Бу орто дойду дуолан бухатырдара Арбахтаи-барган инилэх Басымыҥы-батыр икки мин Ан-Сарапанаи балтыбын олөрбүттара. Уол исин кинилари ир суолларын ирди исайын» — дйр.

1) Въ подл.: тарапчыланан.

Онуоха тоңус äтär:

— «О-о, бäl äјігін атажастанлар äбіт! Міјігін кылабыттар кінилär бälлар. Тоус брät тоңустар äтібіт. Онтон сätтä брät-тарбын кінилär öлөрбүттärä. Хата міјігін көмб кын, тојон уба-јыам!»

Ону анарāңы äттä:

— «Міјігін сірдіäh äтiң дуо, ноко?» — дiätä.

Ону:

— «Сірдірім ханна барыаі! Хата сылабытың буолуо... Уту-жан сынјанан баран баран көрүбх!» — дiätä тоңус.

Онуоха:

— «Ä, ноко, сөпкө äттиң!» дiän баран іттäнä баран түстä, утуібутунан барда.

Онуоха Äрбäхтäі убајын усугуннара сатāн баран тiмiр чомпо сүлјүгäсинāн ороіго охсон усугуннарда. Онуоха Басымнјы ту-ран баран äттä:

— «Бісігі охсусар чäлгіммiтiн тулујуохтара суоја. Арбä Äн хаја анарä öттүгär цонворгун ілцāн онно туруң!» — дiätä.

Онуоха Äрбäхтäі¹⁾ цонун ілцä барда. Уол баран ісiттäјiнä — чөчүмчä буолан баран сätтä күрүлäh äтiң тыасын курдук тыас дälбi ысана, нјiргiär-варбар буолла, сiр күөгäлцiјäргä дылы кынна. Сätтä хонук тухары бу гурдук буолла. Араі чөчүмчä буолан баран бi тыас тохтөто. Онуоха Äрбäхтäі бiтiн атын холбонон баран төттөрү барда. Уол тiјän көрдөбүнä — Äн-Дырханы Басымнјы хаңас äмiјiн алын кырбытынан нохтолох сүрәјiн арытча сыса үңүтүнāн анјан турар, көхсүнāн үңү былтајан турар. Басымнјыны анарä бухатыр аңар ылгын²⁾ ојојосун тосту анјан сiсiн үбсүн харбылы саты турар. Икiän сүстәрiттän өјөнсөн тураллар. Хамсabat буолтар. Онуоха Äрбäхтäі кälän тула әргiјä турда. Онуоха Басымнјы iнiтiн äттä:

— «Ноко, ітi хаңас хоннобун аннынан сiкäі сырбан бäs бар буолуо, онон ытан көр!» — дiätä.

1) Въ подл.: Эрбяхтjядях [Äрбäхтäйдäх]. 2) Въ подл.: ылкымъ.

Онуоха Ӓрбӕхтӕй кӕрдӕбунӕ — кырцк бӕстӕх ӕбит. Ону ытта. Онуоха Ӓн-Дырхан хасытӕн баран умса барап тустӕй. Онуоха Басымчы аңар оҗоҗосунан кӕхсун хӕна тохтон барда. Онуоха инитӕ сытар ынах ханнын курдук тӕсы ылан буӕлӕ уган барап тунӕ курунан ыга тардан курдӕн биӕрдӕ.

Онтон иккиӕн аттарын минӕн барап цонноругар кӕлӕн цоннорун ицӕ кӕллилӕр, ӕн доидуларыгар тижӕн кӕллилӕр. Доидулара сӕб-сӕлӕрӕ урукутаҕар ордук ӕбиллибит. Кӕлӕн кӕбӕх чӕчирӕ астылар, дӕриц далай тӕсӕлгӕн олохтӕтулар, бӕраҕай ысыаҕы тӕрӕидилӕр. Аҕыс илӕх-саҕалӕх ӕн иҕӕ доидуларын хаба ортотугар аҕыс салӕлӕх ӕр дук мастарыгар бу тӕрдӕб кӕрдилӕр. Онуоха Басымчы-батыр аңар атаҕын сӕсӕргӕстиӕтӕ, саңа саңара турар:

— «Аҕыс илӕх-саҕалӕх айгыр сӕлик аңа-муңа ӕн иҕӕ дойдум ирчитӕ, Ӓн Алахчын-хотун иҕӕм! Цоллӕх дуолан оҗоҗ туоҕар: тоҕкпун ӕтӕр тылбын иҕтӕр баҕас буолбатахкын!.. Тусунан дойду дуолан ылын кыргыттарын доҗор булунан кӕллибит. Кун иҕӕбит! Иӕ цӕсунцунӕн, чачча бӕҕӕҕинӕн тахсан кӕсӕ буолар кӕскӕлитӕн, ураңхай буолар олохпун олохтӕ цалысындаргын ӕчӕҕӕй буолуо ӕтӕ!» — дӕйтӕ.

Иҕӕ дӕрин кытары мас лас кына тыасӕн барап кун ӕттунӕн мас хаҕа ыстанна. Хӕр курдук баттахтӕх, хабыҕахан курдук ӕттӕх, халыбыт хасалӕх, хантабыт хабырҕалӕх хатын цахтар тахсан кӕллӕ. Икки тасыр¹⁾ кӕбӕр курдук балым ӕмӕҕин тӕрӕтӕн, уон атыр кырынасы кӕккӕлӕтчи ӕрбут курдук тарбаҕын нӕлӕлӕцӕтӕн, олӕргӕлӕх ӕс кӕс тӕрӕтӕ бӕргӕсӕтӕн ӕгӕтчӕ ӕран, бӕдӕр саҕыҕаҕын нӕлӕҕидӕн кулӕм мицӕк кыммытынан, кӕлӕсун баласын алыбытынан, аҕыс цаҕӕ бӕцӕк кӕсын хаңас ӕттӕҕӕр аттыалланан²⁾, тоҕус цаҕӕкӕн бӕцӕк уолаттарын уңа ӕттӕҕӕр доҗусуолланан тахсан турда, алгы сӕлӕнӕ турар:

— «Итӕр сӕбсӕгӕт кӕрӕбӕнӕнӕн, тӕрӕтӕр оҗоҗут уҕаланнӕн, ытчат кӕс сӕбсӕ тӕрдӕ буолуң! Охтӕхтон охтумаң, салӕхтан самымаң, цолу тосхоҕуң, соргуну улӕтыннарың!» — дӕйтӕ. «Тоҕус

1) Въ подл.: тасыӕр. 2) = артыалланан.

туяхтах соғурӯ-ббӯ солбонуппутун отосулатағым буоллун, аңарай-ббӯ аңаппыт басын амтиятәғим буоллун!» диян баран хаңас хонноғун анныттан кус сымбытын курдук үрүң илғани ылан Басымнҗыга би басыгар умнуохтата, исигәр исәртә.

Онон Басымнҗы урукутун курдук тиллән халла.

Уонна амәхсин әттә:

— «Мин бу гурдук илә бәјабинән, чачча цусуммунән аны ырчат цоннорго тахсыам суоға. Бу кисі-сүбсү тәрдә буоләјаллар диян кәсүннәғим!» диян баран хаңас амјин тасаран [биәрдә].

Ону тәрдүөн кәлән иетиләр, әмниләр. Онуоха амәхсин хаңғата:

— «Кисі-сүбсү тәрдә буолсугут» — диятә, уонна масыгар кирән халла.

Цоннор циләригәр тахсан кәллиләр. Тоғус уолан кисинән, ағыс кбис цахталарынан чорбн аҗағы туттаран сәттә туннәх күнү мәлци ысыах иетиләр. Уонна тоғус моинох сатанағы астылар, аләс сысы саға курдуну төгүрүттүләр, үс тұләх дулзаны туруордулар, тоғус уон сул урағасы астылар, тәборт уон оң ојү туосунан түгәхтәтиләр, отут оғу ојү туосунан ортолотулар, уон цурә ојү туосунан цураләтылар, үс үбстәх ирчигәвинән кәлгиидиләр, цәрәкәннәх цилләтиләр, хаңырғастәх хаппатчыләтылар, икки моңол урасаны бүтәрдиләр.

Бу икки кисі үјәләх сәстарын муңутән олорбуттара үсү.

7) Älik-bötur Нҗыгыл-бötур иккі¹⁾.

Орто уолан баранар ұлāх, охтон баранар мастāх, ојор маңан кўннāх, орто киāли маңан дојдуга кōңүлүнāн кōрүлāн, санāтынан қалкыјан олорбуга бāра ұсұ иккі ајы кыстара ојохтōх, иккі атаба тобугунан мўлцў босхоң буолан, иккі ұрўң кōмўс баттаҗынан атахтанан сылцар Мўлцўрўибāt Мўлцў-бōбō дiāн бухатыр олорбуга бāра ұсұ.

Кус хāс табытала қалханнāх, куба кыталык куорсуна охсўлāх, кыңыгы сысыарбатах Кыладыја-хотуңца кыстāн олорор, қаллыгы тāрыппат Киāң Цагытыкы-хотуңца сажымыктанан олорор, осолго оҗустарбат Киāң Онолуја-хотуңца отордонон олорор, кырыаны сысыарбат кылбаран маңан кырдалга, тобураҗы тохтоппот цолуо маңан цоллōх соргулāх томторго олохтонон оңосулдубут. Ојоҗос өттүттāн одўлāн кōрдōххō — оннук āбiт.

Кōи кiнā, кōмўс ујата хаiтах āбiт? дiātāххā — араңа тāсынан акалātтāн, сытар тāсынан сындыстāн, айгырыма дiāн — аҗыс уон бāi тiт бастың ўōрāҗāсā бағаналāх, цiппiнiјiā дiāн — сiгтā уон чiргāл тiт тiрāбиllāх, тулхадыҗыа дiāн — тоҗус уон тоң тiтiвāн тулāсыннāх, сўс бōдōң масынан ұсўōлāрдāх — кāдiјāн тўсўō дiāн; уōсā улўгāрдāх халлāн улўстара ўмўōрўсāн тўсiйнāр ўрāјā ўрāн кāбiсiāхтāрā дiāн — ұс хос ўгўс мас ўрўгтāх, алларātтан алцā

1) Записана въ 1896 году якутомъ Жулейскаго наслега, Ботурускаго улуса, Якутскаго округа, Романомъ Александровымъ (онъ же Тимофеевъ), котрымъ записана помѣщенная выше (стр. 113—147) сказка: Öböt Bārgān.

хаїдāх аґа ўса аңјан тахсаннар арыја тардыахтара діан — алта хос хара тās муосталāх, орто доїду уолугунап кōрбūt, оро-
 јунан оївобут орої мāник уолаттара кāлāннār тоғута ил кōтүрүтā
 тардан кāбїсіāхтārā діан — түөрт хос істіл тāsынан істіāнāлāх,
 тоғус уон кісі тосту олуїбат уолах тїг курдук олүрдāх, ағыс уон
 кісі арыја тарпат ағыс āсā тїрїтїнāн аттаран оңорбут атамāн
 халґаннāх, сātтā уон кісі сāгātчї тариат сātтā тїгāх āсā тїрїтїнāн
 сїрїјāн оңорбут ңип хāн ңїāлāх, ўөр атыр оғус бұдүрүјāн сытарын
 курдук модун тїт моңоғолōх, ңїātїн хаңас өттүгār алās сысы саға
 āбїр маңан холумтаннāх. Уол ўбсā өттүгār іккі ңāңы хājатын кы-
 тахты туппут курдук ағыс кырылāх суостуганнāх суо маңан
 осохтōх, сātтā чїргāl тїтї дālбї кумалāн киллārāн лїқнїātчї сātтā
 кісі ўјātā убаја турар āбїт; сātтā уон сїрїнāн сїрїтā сынјан оңор-
 бут ңāргālгāннāх тās түннүктāх, ағыс уон сїрїнāн хājыта охсон
 оңорбут сандары тās түннүктāх. Аңар өттүн āса батгāн кōрдōххō,
 тулан кōрдōххō — тоғус уон сїрїнāн тобулута охсон оңорбут сулұда
 тās түннүктāх, кытыт сылгы кылајахты тўсāн сытарын курдук
 кылбаран маңан сыңасалāх, тоғус бїртāхтāх, ағыс адараїдāх ңар-
 гыма маңан ороннōх, сār ңахтар саннын харағынан бадахтāх сан-
 дар маңан лāпкылāх, алās сысы саға арабас маңан остуоллāх
 āбїт. Устата отут булас, туората сўрбā булас, хаңас дїāкї озорор
 кісі харңан кыл саға буолан кōстōр, кātāғārїн озорор кісі кāғā
 кыл саға буолан кōстōр, уңа дїāкї озорор кісі улар кыл саға
 буолан кōстōр, суол āныгар озорор кісі сур¹⁾ кыл саға буолан
 кōстōр отут уорғалāх кōңдōї кōмўс уорук балағаннāх ўсў. Кō-
 бōңкō совоғос сылгы кōбō саба сўрāн кўбнўнāн аңјан тахсыба-
 тах кōс доїдутган кўндārāн кōстōр кўндār маңан кўлālāх āбїт,
 алталāх ат сылгы аңарыја сўрāн сїппāt аїдам сїлїк огуруоттāх,
 кїāң халлāн кїлбїāнїн курдук кїлбїāннāх ңїā тастāх, добун халлāн
 нїјрўн курдук ңулусханнāх тусасалāх, ўрдүк халлāн алын өрō-
 бōтүн курдук ўлүскāннāх ңїā тастāх. Соғурў өттүгār тоғус уон
 сўланар ајы улўстарын ўтүбōлārā тўсāн чугўлуохтара діан — то-

1) Вь подл.: сўр.

лөн бысаҕасыгар діәрі тоҕус уон кысыл көмүс курдук сәргәләрі лосугуратчы аңан килләрбөттәр, хаңас өттүгәр «абыс аҗы аймахтара ахталыҗан кәләннәр аттарын бәҗяхтара» діән — аләс бысаҕасыгар діәрі алтан сәргәләрі лаҗларытчы аңан килләрбөттәр. Абыс күннүк сиртән айдәрыҗан көстөр җапталға тәс амбардәх, айдәннәх тәс халғаннәх, алталәх атыр сылгы басын саҗа алтан сомуоктәх; соноҗос ат кутуругун доҗдотчу туппунт курдук доҗдон хара тыатын іс кырбытыгар җоллөх масын күлүгәр дурдалән оңорбут җохсо маңан тйәргәннәх, кыи сиртән кытыт сылгыны кыидамахтән аҗалар кыбыләх, хатың үрәхтән хаңыллары үрән аҗалан хәҗар хасәләх, тәс үрәхтән җалкыҗан аҗалан чатчырҗа сылгыны сәратар җаргыл мас далләх, унар маңан туптәләх, тоҗоі сәләтә тардыллыбыт, туорах кулуна тисиллөбөт.

Соҗурү діәкі көрдөххө — тоҗус атыр сылгы субуруса тураларын курдук тоҗус җохсо маңан тумулар илн кырбытыгар, илн діәкі көрдөххө — аҗардәләх Аңан аҗы илбргәстәх әттыгын іс кырбытыгар, әттәх ат кутуругун әрбі баттән ылбыт көрдүк әргәнә хара тыа соҗурү өттүгәр үөрүктүйбүт атыр сылгы сәлләх кутуругун өрө туппунт көрдүк үрүң маңан толоҗоюн олохтөн туруорбут үс бохтолөх тоҗон кудулу сәргәні. Уол тас кырбытыгар арбы хатың көрдүк араҗас маңан җәчирі аңан кәбіснит, сәттә сиринән салҗасыннәх симахтәх сирі ісит сиріәдүйбөт, үс бохтолөх усуордәх усаҗах улаппыт, буор үтунан булжуҗан, күөл үтун көинөрөн, далаі үтунан җалкытан, кытыт біә үтүн кытаттән [кытартән] күнә көбөтчөр көјөлгөтө, чатчырҗа сәлыр сәмала сәмал кымысы саҗан куппунттар, көҗү кымысы көинөрөн олохтөбугтар, арылыас кус сымбытын көрдүк аллыр-булур арыләх [кымысы аҗалбыттар]. Тоҗус үҗә тухары уларыбат үигуну уруидүр оҗүләх уңурҗаі уңә¹⁾, сәттә үҗә тухары кәтчиріибәт кәскілі аҗардәләр сәлләх әбір хамыҗах әргіибөт әбөт. Тоҗус үҗә тухары уларыбат үигуну олохтөбугтар, абыс үҗә тухары араҗыибат айгыны айбыттар,

1) Въ подл.: уларыбакка үигуну уруидүргә оҗүләх уңурҗаі уңәләх и т. д.

сәйтә уја тухары кәтчирибәт кәскилі тәриибиттәр. Чоңорө чүөпнә саға дирің далаі түсүлгәләрә туругурбут үсү.

Киң халлән сулусун көрдүк куллурт маңан сылгыләхтар, нәрилір¹⁾ нәс үтүгән дулбатын көрдүк ниңир барән анахтардәхтар үсү.

Арба өттүләригәр анды арбита арылыжа устан турарын көрдүк арбы далайдәх, соғурү өттүгәр суорат арбытын көрдүк мөбөсүя уста турар долгура муораләх, илн өттүгәр і хажа ис кырытыгар әт арбытын көрдүк иңәрә далайдәх.

Манник цон таңастара хайтах әбит диятәххә — хара тыа гийнә кыттыспат кысыл кылапнаба, джүлүбәт үрүң толбоннөбо, харәрбат хара киргилләбә, сары гийнә тығыса, тунә гийнә тунүктәбә, өлжүргәләх үс кәс тиритә муостәх бәргәсәләхтар, бороң торбос тиритин саға буобра үтүлүктәхтар.

Манник кісі дјүсүвә хайтах әбит діән одүлән көрдөххө — сул тітім бастың чүлкатын курдук сотолөх әбит, улү тітім бастың үөрәбәсін курдук уллуктәх әбит, баі тітім бастың үөрәбәсін курдук былчыңнах²⁾ әбит, хастән кәбіспит тітім курдук харыләх әбит, әријі талах көрдүк иңірдәрдәх әбит, өрүскә цахтар іккі тыс хәсағын хардарыта тушпуд курдук көбүөләх уостәх, алләх ат харытыла туруору тушпуд курдук субурғай³⁾ муруннах, үн тиәрбәсін көрдүк әрикәи харахтәх, іккі Хамчақы хара сасылын атахтасыннары үрбут көрдүк іккі харәрбах хәстәх, былыргы кісі молуоі ыңырын сирәјин көрдүк ірәхтәх сүстәх, оросу кулун кинин курдук төттөрү әрилләбәс кудары астах, бастыңа баттах сарыннах, бара былчыңнах³⁾, ныгыл борбуидәх, дјүдјүн барән үскалләх, хән чаған сәбәрәләх, кәбісә булас кәриңә, тасыја булас тасәта, харамталәх уңоухтәх, халың іәдәстәх, хара соғус хәннәх, нјөрү соғус бысыләх, бухатыр киәптәх, буолунаі бысыләх, силинәи сигилләх, турар бәјәтә үс сасән холобурдәх.

1) Въ подл.: нерялір. 2) Въ подл.: балчиннах. 3) Ср. субурға, субурған.

Бу җон ус урэх басыгтан ус тўиннэх кўн сасын тухары хәр самыр таба тўспәтәх курдук хаңылларын ўран тўрујан аҗалан сўрдән сылқан сўнәни сўнјүн аңан умсаттән, суон сәлларын мохсо ўраннар, халың хасаларын хатчы [харчы] ўраннар, кәмүрүб уңуохтарынан тистәрин сәјаннар, җаңқир силнән әмсәхтәннәннәр, убаҗас арбынан утахтананнар, сәмал кымысынан санәларын тарҗатаннар, сүбу курдук бысыләхтык бәјан тарајан олорбуттара бара усу.

Былыргы быста бараммыт быдәниәбы хонуктарга, улларыјан әспыт уруку үјәләргә, әса баттабыт анара сылларга бу кисі тусата тахсан аҗыллыбыт ән дойдутун игин-саҗатын і хажатын әркиниән, туюи хажатын тулатынан, тәс хажатын җарҗәлән, буор хажатын булуңнән, манан санәтын тарҗатан, көхсүн кәңәтән' үрүң хара сўрүгүн көрбн, үбрән-көтөн исәрин көрөннөр иккі аҗы кыса җахталар тахсаннар, кәтән тураннар, иккі хонноҗун анныттан ыланнар өјүөн killәрәлләр әбит — биргәсә ән асан, биргәсә әны сабан. Killәрән бастың ороңо тыстәх баттахтәх маңан сылгы тиргін олбох ўраннар олодон кәбисәлләр тојоннорун Мүлүүрүибәт Мүлүү-бөҗөнү.

Бу ғынан аләс сысы саҗа араҗас маңан остуолларыгар ус өттүгәр олоннор үбрә-көтө асыллар-силләр әбит, кәskillәх тылларын кәпсәләлләр әбит, саргыләх саңаларын саңарсаллар әбит. Утуб үөрүләх оинјуну — ус да бәјәләрә буоллар — ус сүс кисі оинјутун көрүлән оинјөн олодулар бу җон.

Бир сарсыярда тојонноро туран олон, иккі аҗы кыстара ојохторун дйәки арылытчы көрбн олон тыл әтә олорор Усу сүбугурдук дйән (ырыа):

— «Чйә, доҗоттор, мин дйәтәх кисі әтәр тылбын иккі тәрҗән ыи тәңә буолбут иккі тәрәҗәр маңан кулгәхкытынан таба істән олоруң! Мин дйәтәх кисі утуб мөрсөммүн аламаи күпүм атылбта буолбут иккі кыраҗы харахкытынан көрө чинчйің! Мин дйәтәх кисі улаҗаләх санәбын, кйәң көхсүбүн, үгүс дйбүн тугун биләхкити?... Мйәхә былыргы бухатырга таңнар таңаспын, бу-

хатырга туттар сәпвн килләриң амбартан! Мин бара¹⁾ сәллар сәсым тухары түбә үрәх төрдүгәр абылән үрәхпн асан, нјүндара үрәхпн туорән тахсаммын тугу даҗаны бултабатым. Уол абабар үтүөләрбәр тугу бултап-алтан сылчыбытым дјән кәпсјән барыямыи? Тахсаммын қәрбајан көрүм әрә, оғолор! Әспат аспын асатың әрә, доҗотторуом оғолоро!»

Инја²⁾ діәбітігәр цахталлар тахса көтөннөр, көтөр буга, сүрәр кыл полура істәх, хатаңа хабырысар, хатан бини халтырытар, сыты бини сынтарытар, өргөс уеугу мүлтүрүтәр хатан куҗах таңасын килләрәпнәр таңыннардылар, Хамән³⁾-імән дојду хатыңынан хатыңнан, Тумән-імән дојду туосунан туостән, Кітіән-імән дојду клінан килләбіт, өлү піримиәи балык чарәсынан сілімнәбіт, суор-кыл сосото сосолөх, хахаи-кыл хәна крәскаләх, өхсөкү-кыл үсә ләктәх, хахаи-кыл іәвин иңрә иңәрчәләх, отут кур оғус уорҗатын тірїтә кірістәх Тәтта-үрәх тоғојдү түсән сытарын курдук нјіріләр нјір муос сәтын біәрділәр, улү кыл саннын уңуоҗун курдук ағыс сиринән атараләх сыдам маңан оғун біәрділәр, балыксыт ыал мас балаҗанын көрдүк мас балтанәи оноғосун, сирі ісйт түгәҗін көрдүк тімір тіңсірікі оноғосун кунҗалыгар астылар, биәс уон пүттәх тімір мәрілән⁴⁾ мәчигін сіәбігәр уктулар, тоғус уон пүттәх чомпо сүлјүгәсін илтигәр туттардылар, уолан кісі уостәх тісигәр урбалңыјан көстөр уолан кісі көхсүн хәна утахтәх усун дурба батасын, кыс цахтар кыламаннәх хәсыгар кылбалңыјар кыс цахтар көхсүн хәна утахтәх кыргыс инитә буолбут кырыктәх үңүтүн кытары біәрділәр.

Бу ғынан баран өјүөн тасәраннар — арҗә діәкі көрдөххө — ағыс пәх-сағаләх ән іјә дојдутун, ох кірсін көрдүк унәр маңан дојдутун усунун хоту лабырҗән ајаннән түсән барда; арҗә діәкі көрдөххө — ағыс таңара табата таңнары сыссан [сырсан] ісәл-ләрін көрдүк ағыс мәңәсік тәс хәјатын діәкі — көрөн хәллахтарына — бара турда. Бу баран бастың қуратынан өрө хабан тағыс-

1) Въ подл.: бара. 2) Въ подл.: инзя (т.-е. инҗә = инја). 3) Въ подл.: катан. 4) Въ подл.: мярїнян.

та, уол тахсан уон иккі сасан дүрүң гына, отут булас кияң гына
 ин хасан кабіста, капталга тастары хагыта харбан ажалан аркин-
 пабит түннэх күн, уол ганя балабаныгар калла.

Уруку куолуларынан иккі абы кыргытара оюхторо катан
 турааннар киллардилар дияба, стуол үс кырытыгар олоро түстүлөр,
 тојон добордорун дияки улабатах улан убаса харабын көрдүгүөн
 көрдүлөр, уол ганя тыл ата олордур уол курдук диян (ырыа):

— «Аа, дуоһар, тојон доборбут оҕото, бисиги диятах пахтаалар
 атар тылбытын тарган ыи таца буолбут тарбаар мачан кулгах-
 кынан истя саргабала ара, дуоһар! бисиги диятах пахтаалар утуб
 мөрөммүтүн аламаи күн атылыта буолбут икки алаһар харахкы-
 нан таба көрөн олор ара! Бисиги бөлүңдү көлбөхтөх күөх түн барап
 хотун иябитигар көрбүт харахпыт — бу ханна баран сылдыңын
 куттатың, төсө хатарбаны оустуң, төсө сяхсани¹⁾ оқосуннуң,
 төсөнү бултатың?»

Онооха батараңки киелара исин түгәрттан маңиян тыммыт,
 сүсүн сабатыттан бычыр-бычыр көлөсүнө тахсыбыт, кинилөр
 дияки үс өргөстөбүөн утары көрөн кабіста, бу гынан баран тыл
 ата олодор. Атар онук абит (ырыа):

— «Аа, добогчуктарым оҕолоро! Мин диятах кици агалгатин
 истян олоруң! Мин дүрүң санабын, улабалах санабын, угүс өбүн
 тугун билйахкити? Бу да буолларбын — кияң дойдунан капиби-
 тим, улү дойду улабатынан охсуллубутум, быдан дойду бырты-
 гынан быралыбытым, тагал дойду сиксигинан сибитим. Төрдүбүн
 түбөстәхпиня, уцуорбун умсуйдахпына, каңиарбин капиатахпына —
 былыргы җылларга, уруку күннәргә өрө көрөн турдахпына —
 көлөскө бицилах ийүрүн көрдүк күлүбүрдән күндәран көстөр күндү
 халлаң иин көбүлүн дияки саха кици биләр саты мачан халлаңна
 үрүт санабатыгар аяллыбыт бастың барабаи ыаллар баллар.
 Уол онно Күн-тојон ажаларым; Күн Натаһалдың-хотун ияләгим.
 Уол онтон пиаримәи бастан иям хотун үс хос ымаи мачан киали-
 тигар үөскәя ибиргәстәх ат аттабын тәләјә баттан түспүтүм. Хап

1) Въ подл.: сяхсини.

уорѣабынап хара буорга тиӳрӳ тасылла тӳсӳрбӳр отут уорѣалӳх кӳндӳи кӳи уорук балаѣанвара дулѣата хамсӳбыта, ӳс хос цапталѣа тӳс сындыстара ӳс илӳ цапкыѣан намтӳбыта, аѣыс уон баѣыр баѣаналара ѣигисѣян хамсӳбыта, ѣиӳтин тӳӳт муннугуттан тӳӳт хӳрдӳх бугул саѣа буордара саккыры тоѣунна, сӳс бӳдӳц турӳ мас ӳсӳбтӳ ӳс тутум¹⁾ ӳрӳ ӳллаѣнӳбитӳ. Сиргӳ тӳсӳн исӳммин сордоѣ балык курдук тиӳрӳ ханарыѣан баспынап хоѣуостанан бирдӳ тӳсӳн баран иккис тӳсӳбӳр модун тит мас моѣоѣону оттотунан тосту тӳсӳн кӳбиснитим. Онгон тасырѣа тура тӳстум. Уол тура тӳсӳрбӳр киӳн халлӳн кӳскӳ тыалырда, бургунас ынах муоса булгурута барар бурѣалара буолбута. Бу маныха муора ӳта цапкыѣан ысыахтӳта, уоттӳх тӳс хӳжалар муостара булгурута барбыта, сиӳрӳлӳх хӳжалар убӳжан бараннар сылгы курдук ыѣыласан тӳбиӳлӳстӳлӳр. Уол гӳнѣа бу тӳстан холлоѣос бысаѣасын саѣа кутӳ уоттар таѣнары саккыры тохтубуттара, боесхо булгунѣах саѣа хара кӳдӳн ӳрӳкӳбӳтӳ, ары тит саѣа ӳн холорук ытыбыта. Онуоха саты маѣан халлӳн ӳрӳт сандаѣатыгар ӳбскӳн озорор бастыѣ ыалларын ӳтӳбӳлӳрӳ бары ӳмӳбӳрӳсӳн кӳрбӳттӳрӳ. Онгон аѣыс илӳх-саѣалӳх ӳн иѣӳ доӳду оттотунан ох кирсӳн курдук уиӳр мӳнӳр маѣан хочо урсунун хоту сӳрӳн кирдим. Уол кирӳн ӳрӳц домурах курдук ӳгӳс ӳргӳк ӳрӳц сӳрӳктӳри илӳ сылгылары ӳлӳттӳбӳтӳм, хара тыаны кытары хабырысыптым²⁾ [диӳммин] хаѣыл хара сӳрӳгӳ илӳ ынахтары хӳмшытым. Онуоха куттанан тылласпыттара: «баӳ, бу ким кӳлӳн бугурдук буолла?» диӳннӳр, «аӳдӳнны-ӳрыгы туруорда?» диӳннӳр, «тӳрдӳн булуѣ ӳрӳ!» диӳбӳттӳр. Онуоха миѣигӳн буллулар, сӳбӳ тӳриӳбиттӳр — кининӳ бу-гурдук ѣӳл-лӳбӳххӳ бӳр. Уол ѣӳлӳннӳр, миѣигӳн тутаннар кӳбӳх халлӳн уола Кӳбӳл-бухатӳр диӳн, итӳ гӳнѣа аѣы уола Аѣы-Буѣу-бухатӳр диӳн, таѣара оѣото Татык-бӳргӳн диӳн, иӳӳхсит оѣото ӳлӳнтӳи-ббтур буолан бу тӳӳт халлӳн сӳрдӳх сӳнӳ бухатӳрдара аѣы ӳс ӳбстӳх ӳрӳц ӳргӳн быатынан миѣигӳн оѣурдӳн охторбуттара, уол гӳнѣа ӳс тӳннӳх кӳнѣӳ мӳнӳсӳннӳрӳ сылѣаннар кӳлгиӳбиттӳрӳ. Бу кӳлгиӳн бараннар

1) Вь подл.: тютюм. 2) Вь подл.: хабырысынын.

Үрүң-ар-тојон ҕүллэбитинэн иккі атахпын — аҕы ачысыттарың аҕаланнар — тобукунан быса ачылабытара күспүн мөлтөб. Онуоха аҕам тојон аҕыңырдабыт, іҕам хотун іадэс біарбіт, ол ғәнјә кыргыстах халлән уола Кырбыја-бухатыр түсәрбитә бу дойдуга. Іҕам-аҕам кырбыс кырән, тыл әтән халбытгара: «Біас уон алта сәскар тіјаңҕин амбарданар!» діабіттәрә, «кәтчәкәи кәс-кәллән!» діәннәр, «суорума соруктан¹⁾!» діәннәр, «таҕас аҕылан!» діәннәр. Уол кәмим-кәрдим ситән—добугуорум, оқосуллабут остроугум туола. Уол ісін тахсаммын арҕа тарых тәс хәја бастың муосугар ҕіәләнәр ҕіәбін, ујаланар ујабын оқосуннум. Сасыарда күнүскү ынах буолуор діәрі оінүта оңоруң әрә, кәріәскитін ысыахта тәріјің, аста астаң, ағыс кәрдис ојүләх кәріән аҕахха арыта тоңоруң, ағыс сылгы әтинә бусарың! Көңсү асым буолуоға... Аны бу ғәнјә әсігіні кытта біргә хонуом суоға, доботчуктарыам оғолоро, оі, оғол-лор!»

Інјә діабітігәр иккі аҕы кыса цахтаалар тура әккірәтіләр Маныаха бу цахтаалар муруннарын мунчупатылар, хәннарын хамсапшатылар: күлбүттәрә күлбүттәрінән, оінбүттара оінбүттәринән бу кіні, тојон доғордоро, әппітін хоту оқостон оінбүтүлар, бу түйн үсүбјәх да бәјәләрә буоллар үс сүе кісі оінүтүн оінбүтүлар күн күнүскү ынах буолуор діәрі. Бу ғынан баран иккі аҕы кыса ојохторуп иккі өттүгәр олотто, уол олордон уол-гурдук ді олорор үсү (ырыа):

— «Үә... буо! Көмүс біабәйдәріәм оғолоро! Үә, мін бәсті-ліәнәи тылым буола... Үә, міјігін үтүбәргә таңнар таңаспын таңыннарың, бухатырларга туттар сәппін туттарың, сіәлләх чорбөн аҕахха аҕахта тутуң әрә, ағыс сылғым әтін хаппарбар хәләң, ағыс сирі ісін кымыста сімірчәхпәр кутуң, ҕіәбәр-уопнар тасәран туттарың, доботчуктарыам оғолоро!»

Онуоха иккі аҕы кыса ојохторо сіәлләх чорбөн аҕахха арылыас күс сымбітын күрдүк алпыр-буллуар арыләх кымысы иккі өттүттән көгөбөн ағалан біәрділәр. Бу ғынан бараннар кіні діәкі

1) Въ подл.: соруттан.

үлбатах улән убаса харабын курдугунан унәр мәнәр көрөн бараннар сүбу курдук дән тыл әтә турдулар (ырыя):

— «Тә-ә, тојон доғотчукпут оғото! Киәр астар кәлбәлқибат кәтит кәсігитән, уларытчы астар уларыбат усун үгү быјаң-ңыттан тојон доғорбутугар қоллү турабыт: үтүб әбләбның буоллар — саллар сәсың тухары асыаң әтә... Қоллөх ајағы туттахпыт буоллун! Тојон доғотчукпут оғото, бисигитән арахсар саңаны саңарабын дуо? Туохха бисигитән хоргуттуң, тобо хомоидуң? Бисигитән арахсар күнүң буолла, бәјаң тусна ыал буолары гынның, тојон доғотчукпут оғото!»

Иңјә дән баран биәрбитәр. Ону ылан исән кәбисит. Онуоха цахталлар иситтәрін ылан бараннар уруидаспыттар:

— «Тоғус үјә тухары уларыбат уруи буоллун, ағыс үјә тухары аралқыбат ажахал буоллун! Тојон доғотчукпут оғото қоллөхтук соргуләхтык сылқары гыммыта буолуо: чорбн ајағы долгунпакка ылла!» — дитиләр.

Уол гәнјә иккі хоннозун анныттан өјүөн бараннар табардылар, иңгәр тидиләр, тижән өңөс гына түстүләр. Уол гәнјә бу цахталлар сосујан иккі исәҗәидәх ыгыстарынан түләх түсәхтәрін охсуннулар, кәнјиләринән киәр хәмтылар. Онуоха Мөлүрүибәт Мөлү-бөбө ¹⁾ иң исгәр куобахтаң түстә, йтәнә баран түсән сытта, иккі урүскаі чөмчүк курдук харабын ұта субуруибутунан барда, исн түгәңитән мәңидә, асын сағатыттан бычыр-бычыр көлөсүн тағыста, аңар харабын үс өргөстөвүнән көрөн тасәрда үс халлән дйәки, аңар харабын үс курдүләбнынан алларә дйәки умсары көрөн түсәрдә, уол гәнјә әтәр:

— «Ајыттан аналләх иккі ајы кыргыттара доғордоруом, кәлиң бәтгәх!» дйәбитигәр иккі ојоғо кәллиләр кини аттыгар.

Онуоха тыл әтә сытар үсү сол-курдук дән (ырыя):

— «Тә-ә, доғоттор, бјі-бјібын да оғол-лор! Мін әтәр тылбын истән туруң, мін кәриәс тылбын кәпсирбн толкуйдән туруң! Орто дойдуттан уларыјар күнүм буолла, аң дойдуттан арахсар күнүм

1) Выше (стр. 314 и 315): Мүлүрүибәт Мүлү-бөбө.

буола, igtillibit ija doidubuttan talasijar kunum buolla... Sat-salan sitta, sama-suoxa tuolla, suoruma soruktannim¹⁾, itajae ajblannim, katcakai kaskillanim. Tardar tymyrdax buolammyn, tardys²⁾ maigylax buolammyn, ullar xannax buolammyn ajam tojon atan, ijam хотун хоргутан, уол тусуттан субу курдук суоруматык оңо-суллубутум, сорум абитин igtillan isammim innanim, uoskan isan uodannanim... Kun быата быстара, kusaja быата туллара буола, хотун доботчуктарыам! Тојон доботчукпут, тугу бисіаха олохпун оңорон барары гынныц? диятахкитина — мин диятах киси улахан аји кыса доботчукпар ајан бардым уордах уол оҕону: умса тустакхива — сускуттан ojuru, ittana tustakhiva — katakhkit-tan tirabilliri, bajam kurduk kisini, itia asatya dian. Уол оҕоҕо: «ар тојон аҕалабың» диян кэпсир, «ат биран барбыта» дияннин аттар: сатта тусахталax Dagallan³⁾-alamas attax Alak-botur dian. Атчыгы аји кыса доботчугум, мин kaskilbin тугу тарijan бардыц? диятахкива — уордах уол оҕону адым, сатта yidax xallyc; уолуц ата: тобус тусахталax Dugul-xara attax, tystax battax-tax хардац asa tiritin tira tapпыт korduk kya-xan uttallax, tystax battaxtax sir sylgy tiritin tira [tapпыт] korduk subai-xan daibirday Njygy⁴⁾-botur dian attax buoluoxtun at biaran bardym. Oi, dobotchok, kami-c-kardic sitan orodjuna buolar kuc-ncar sarannar oqobuttan! Min dian bara duo? Ikki otcho buoluo! Буолунаі бухатыр буолуоҕа! Уол оҕолорум тацнар тацасы, туттар саптары kordur kunnara buollaгына — мин тацаспын саппин ullaran biarari! Onuoxa minjar aty kordur kunnara buollaгына — samantan⁵⁾ тусаннах тус ilin diai bardaxxa — kalbaljibat katit Sibir tut xajysar tobogun korduk oro xanarynan taxsarыгар, kicikiner kiac xallan sarby timax [korduk] тацнары namtan tuseutugar, uorannax муора батара usejatyгар kiac Silliam-xotun sibiktatin si тураллар. Уол sirga kotbr kыл ustа sымыттан саран koton tijar doiduta, surar kыл ustа тубуттан туругуран tijar doiduta, буха-

1) Въ подл.: суруктанным. 2) Въ подл.: датдыс, ниже: таддыс.
3) Стр. 335: л: дагилган. 4) Также: Ныгыл. 5) Въ подл.: саматтан.

тыр кісі үстә дјүсүн кубулујан тјјәр дојдута. Ұс улахан мосол бар сірә буолоу. Уол аттары баран ағаланнар ат гыных тустәхтар. Мин тутан биәрбит қабәр, ітан биәрбит сүбсүбәр, мин мујјан биәрбит ұппәр, ајыллыбыт ән дојдубар мин бәрым көрдүк нјірілән нјіккірән олоруң! Мин кәріас түләсә аспын ағалан баспар ўруң! Аны әсігі дағаны мјігін көрүөхкүт суоға, мин дағаны әсігіні көрүөм суоға... Бәстіліәнәі көрсөр көрсүбүт, кәріас кәпсән буолар іті... Ајы-буруі сиппә сүрүн әбитін, сәмә-суңха туолбута бәрдин әбитін! Сүрүн, сүрүн! Анајым-туонајым сүрдәјін сүрүн әбитін, оғолор! Кәлің, ўрән-сыллән ылың кәріәскітін!»

Маныха қахталлар уңучах ісігәр көтөн түсәннәр үсә уостарыттан үстү хамыјах ұттәх хән тахсыар діәрі, алларә уостарыттан алталы хамыјах арбыләх хән тахсыар діәрі ўрастылар, імнәріттән біәстәх харчы саға хара маң харәран хәлыар діәрі сыластылар.

— «Қә, доботчуктарыам, оғолоруом, быралыјар брасты буоллун!» діән баран өлөн барда.

Онуоха қахталлар тахса ојдулар, бір биә ыама бадахтәх кәтәстіләр. Бу кәтәстәхтәріңә — күөх туман өрө өрөкүјән [өрөкүјән] тағыста куп кусаған, сын сытыған, ып ыарахан сыттәх. Онтон тынарын ісілли сатән кәбістіләр: өлбүт өлбүт көрдүк буолан хәлла. Ытыстарын өрө тасыја-тасыја уідасан ытастылар, өлбүтүн қә кырдыктаннылар. Уол гәнјә әтәлләр:

— «Тојон доботчукпут оғото! Бісігіні ханна быраған бардаң 1)?» діән хасытән ытәтылар.

Улахан ојоғо әімәннә:

— «Тојон доботчукпун хәитах гыныхпхыт буолла?» діән.

Онуоха атчығыи ојоғо әттә:

— «Былыргы қылга кулғәх усугунан ісіттәххә — өлбүт кісіні көмөр сурахтәхтар... Бісігі көмөн көрүөх!» діәннәр көмөн кәбістіләр.

Аттыгар тосоғос от саға хара буор бәрын онон көмнүләр.

1) Вм. бардағың (въ подл.: бардан).

— «Маны баран сүбсү хасан кэбистэҕинэ — тусар хэр са-
мыр кини урдүгэр түсүбүдэ» диин аргим ургум көрбүттэрэ, цап-
талба тэсы арачалы тардан ажалан, аттыгар муспутун ыланнар
оросу булгунях саҕа урдүгэр чөмчөхтү муҕан кэбистилэр.

Бу кыстан бараннар:

— «Алтан уңуохкун араҕастатыбыт, көмүс уңуохкун көтөх-
түбүт, соҕурү өттүгүн сосолотубут, арба өттүгүн алтаннытыбыт,
хоту өттүгүн хорҕоцуннатыбыт, илин өттүгүн ирбөйөннөк оҕулааты-
быт, чардаккын сандаартыбыт, тоҕон доҕотчукпут! Бисигиттэн
тугу хоргутуоңу? Барбытың кэҕэ тугу кэтэн туруохпуту?»
дэиннэр, «ан аласабытыгар барыах!» дэиннэр ҕилэрин дэки сит-
тисэн бара турдулар.

Анды арытын курдук арылыҕа уста турар ары далайдары-
гар тижэн кэлэн исэиннэр улахан аҕы кыса цахтар ытан амманнэби-
тинэн барда уол курдук дэин (ырыа):

— «Бэ-Бэбын да оҕол-лор! Орбө көрдөххө — күлүгэ көстү-
бат күндэр маҕан халлэн соҕурү өттүгэр, соҕотох атахтах кэси
тула холоруктү турарын көрдүк сордөх соҕурү-бөбү тумула арба
санҕытыгар содуомнэх халлэн суидам маҕан хочолөх, оҕоруктах
улүстэх, сор солоннөх цоннөх соҕурү-бөбү тоҕоно буолбут, аңа-
рыҕар аҕтэх, туимэрыҕар сурахтэх, дуолан бэҕэлэх, тоҕус луом
тэмиринэн тоҕус бухатыр кэси уолукка анҕан уолутан усугунна-
рар Уолуҕар Улү Тоҕон уоп¹⁾ соллон мэнэҕэйдэх кыса уола алэс
сысы саҕа күдэн хара былыты үттэллэнэн кэраннэр сүс ордуга
сүрбэ булас дэарбаң оҕорук быаларынан, холлоҕос бысаҕасын
саҕа кутэ уот тыннарнынан, саты холорук саҕа саналарынан бу
үгүс ахсэиннэх үргүк үрүң сүрүкпүн, халың хара сүрүкпүн —
маны барытын хамыҕан сэхтэрэ, Бэ-Бэбын да! Үс тутум үс ил
кутацыҕар солко кырысын үс арсын кэриңэ хара хоруонан тэбан
кэбисэхтэрэ буоллаҕа, мандардэх маспын, узуордэх ои хара
тыабын үстэх түөттэх оңурумэр оҕус саҕа сацаҕаи кэргил кыл

1) Въ подл.: обь.

буоланнар хоңкуја кўрдан кәбісіәхтәрә буоллаҕа... Туохтәх буолан тугум харысыҕыаҕаи, ханныктәх буолан ханныгым харысыҕыаҕаи! Тојон доҕотчукпун ханна-ханна кәбісән істәмii? Соҕото-вун туран халбыт сорукабын-муңукайбын, ыаи-ыаибын, доҕолор! Ои, сүрәҕим аҕаи!» дiән баран уңан түспүт.

Онуоха бiрдәрә, баҕата, кiнi дiәкi унәрйтчы көрөн кәбiстә, бiлә-бiлә миҕиңнәбiт, көрө-көрө күлүмнәбiт. Бу гынан бу-курдук дiән әтә турар үсү (ырыа):

— «Ои, хотун доҕотчугуом! Мин әтәр тылбын өйдүөн ісiт! Үөсә көрөн турдахха — өрүкүҗән көстөр үрүң маңан халлән үрүт кырытыгар үттәлләнән үөскәбiт, аҕыс халлән аҕата буолбут, то-вус халлән тојоно буолбут, төбөтүн оројугар үс кырылҕах кысыл көмүс астәх, үт¹⁾ ас бәјәләх Үрүң-әр-тојон... бiсiгi дiәтәх җахталлар әтәр тылбытын iәјән-туојан тураммыт көрдөстөхпүтүнә, бiсiгi дiәтәх җахталлар сүланан туран ордөтөтохпутуна — маны оҕо җон убаидарбытынан, халлән дјөсөлјүктәрiнән үс iнi бi Күн Чөллөрүт²⁾ бухатырдар үрүң көмүс ураҕасынан үрән кәбісіәхтәрә. Муңан бiәрбiт үбүгәр, iтән бiәрбiт сүөсүтүгәр, тутан бiәрбiт балаҕаныгар, ајыллыбыт ән доидубутугар бiсiгi дiәтәх бытәсахтар тыннәхпытына³⁾ туох буолуохпутуи? Көппүтүгәр күөләсiјән, әспытыгар ахталыјан, көңүлбүтүвән көрүлән, санәбытынан җалкыјан олоруохпут буоллаҕа дiбiн, доҕотчугум оҕото!»

Онуоха бәрҕәнә:

— «Кырдык даҕаны!» дi түсән баран күлбүтүнән оиңбутунан барда.

Әмиә сiәттiсән кәi барән турүдаларыгар кәлән кiрдiләр, туналҕаннәх остуолларыгар iккi өттүгәр олоро түсән баран суон сәлынан мохсуо үраннар, халың хасанан хатчы [харчы] үраннар, көмүрүө уңуоҕунан тiстәрiн сәјаннар, көјү кымысынан күөмәйдәрiн оңороннор, сәмал кымысынан санәларын тарҕатаннар асы-сi

1) Вь подл.: юс. 2) Вь подл.: чөллют; ср. Күн Чөллөрүт бухатырдар. 3) Вь подл.: тыннахтар.

олордулар, уруку куолуларынан көңүллэринэн көрүлээн, саналарынан ҕалкыян, кииң халлаантан хамсык түсүмүвэ, орто дойдуттан осолго оҕустарымна, аллараттан алҕахаиҕа атарҕатымна олордулар.

Уол олодохторуна — улахан аҕы кыса ҕахтар кэмнэх ҕаса кэлэн сэттэ ыданан сирэлиибит, аҕыс ыданан ахтыбыт, тоҕус ыданан тоҕосотун бэлэмнэбит, онус ылыгар тижэн олороро буолбут. Сиргэ хардаң оту тэлгэбиттэр, тоҕосотун сөйдылар. Бу гынан баран ыалҕан кэллэ, онуоха уол көрдүк дэ олорор үсү (ырыа):

— «Ой, абытабын, абытабын да, оҕолор! Сүрүкэбин! Ой, хотун доҕотчугоом! Мин аттар тылбын истээн олоҕо! Мин былыргы үтүөлэргэ таңнар таңаспын киллэрэн кулу: бэдэр саңынјахпын, бүктэх соммун, олжургалэх ¹⁾ үс кэс тиритэ бэргэсэбин! Аҕыс кэрдэс кэриэн ымыҕаҕа арбыта тоңор, ас тэллэхпин тэлгэ, күөнэ маңан суорҕаммын сабан кэбэс! Бу ымыҕалэх арбыны басык усуктарга үраттэ! Абытабын-татаппын да, оҕолор! Исим түгэҕэ куталэх уотунан кутта! Икки иэтчэҕим аҕаи, самым харахтара аҕаи! Ой, доҕотчуок! Туох үлүгэрии билбэтэх өлүм? Аң туох билэр атиң?»

Онуоха бірдэри аттар:

— «Былыргы ҕылга, уруку күңдэ кулгэх усугунан иситтэххэ — адар ҕахтар иэҕэхситэ ²⁾, аҕам ҕахтар аҕысыта Нэлэмэиҕин ³⁾-иэҕэхсит, Нэлбэн-аҕысыт дээн аҕыннахха — кэс буолар кэс-сэһэ, урәңхэи буолар урәңхэиҕа уол кэлэн илэ-батчы бабыскалыр сурахтаҕа. Кэситтэн кэс кэлэр буолан баран ыарытыннарбыта суох буолуоң дуо?»

Онуоха былыр тарэх суох буолан тоҕус булас суолтаи ⁴⁾ суолка сусуоҕун тарбаҕынан нҕалҕарытчы тараммыт, мбыла суох ардэҕинэ силинэн нҕалҕарытчы унуохтанан кэбэспит, уол гәнҕэ отугар сөсүргэстэ түстэ, тоҕосотуттан налыс гына түсээн тардыста, нэлэмэин тэлгээн барда, нанамапын нанатан барда. Бу гынан баран иэҕэ-туоҕа олоҕорбут үсү, уол көрдүк дээн аттар үсү (ырыа):

— «Адар ҕахтар иэҕэхситэ буолбут, аҕам ҕахтар аҕысыта

1) Въ подл.: юльюргялях. 2) Въ подл. вездѣ: іехсит (іэхсит), іехситя. 3) Ниже: Нэлэгәліҕин и Нэлэгәиҕин. 4) Въ подл.: золстай.

буолбут Нalägalçin¹⁾-iäjäxçit Нalbän-ajысыт iäkkäm! Мин äтär тылбып iäjan хасыjan iстаңçин, таңара сарыта далбын одулаңчың, күн тахсыта күрүдбүн көрөңçүн, хаңалас былчыңнах, күөх нjilbäxtäx, таңара бачатгäx, холун үрдүгär кустук цабыллäx, саннын үрдүгär сабаға цабыллäx, самытыгар сарбынjax оjүлäx, äбирдäx тавыллäx, mäjännäx тумустäx кыс кәрä сылгы буолан ilä-bätчы äjärдäläbitinän, ilin дiäki ilbirgästäx äңän-ajы äттыгын ilä-bätчы, чахча-bätчы бäjäjinän kai баран турудабын kalän öңöjөн көрөр буолбатахкын! Абраллäx санағынан, асынбылäx тылгынан кiрäңçин басык усукка олорон бабыгырä, атах усукка олорон ажахалä, ilin öттүбär äjärдälä! Былыргы цыларга, уруку хонуктарга кäläңçин кicilä кäncip сурахтағың... Сахалы цалысы, көппөр күөлäcii, äспар ахталы! Уордäx уол оҕото, кiң татыа кыс оҕото цоллөн биärän, түүрäхчин кäбicän, төлкөбүн үран биärär буолбатахкын! Абытаiбын, абытаiбын, абытаiбын! Äjan талым кiрän алларытта, хорон талым кiрän холбуратта да, оҕолор! Хаiғах хара быарым хамнäта, портолөх тоjon сүрäjim долгүi-да-да, абытаiбын, абытаiбын!»

Онуоха бу кинi äппитин хоту öс кiрбäx ilin äjärдäläx халлän алын санjытын дiäкиттän iti cikkipäc тыалым тыалырда, äбир цабыл былытым iäniçijan тағыста. Уол алларä кырбытын дiäкиттän үт кәрä сылгы буолан Iäjäxçit-хотун tijän kallä. Tijän kalän көi киннärин, көмүс ужаларын үс төгүl төгүрүjä хамныт күн дiäki öттүнän көрөcä, ол гäңjä үс төгүl барылатчы тыбырбыт — үс ыга öгүрүк куjäc түспүт, үстä тырылатчы кicтiäbit — үс цылга үрүң ilgä түспүт, үс төгүl тұллän дjiciciiбит — маныха көнjүöс торжо көрдүк күөх унär түспүт. Бу гынан баран чөңдрө чүөппä саға дiриң далаi түсүlgäгä күөjä көтөн kallä, үс бохтолөх²⁾ уса аҕахтан тумеун бысағасыгар дiärä батары биärän умсурдан үлäта. Бу гынан баран цiäгä tijän kallä, бастың түннүгүвän басын батары биärдä, бу гынан баран үстä тұллän тыбырда, цiäni орто холлоҕосунан үрүң ilgänän тыбыран кäбicтä, уол гäңjä

1) Выше: Нalämaičin. 2) Въ подл.: бортолөх.

умса бүдүрүс¹⁾ гына түстэ, хотун цахтар буолан налыс гына түстэ, уол оҕо сүрүн уңа иҕигэр түлэх ох гынан туппут, хаңас иҕигэр кыс оҕо сүрүн ибiргэстэх кыптыи гына туппут, уол гәнҗя аҕардәләбiгiнән ңиәбә кiрән барда, басык усукка олорон бабыгырабытынан барда, атах усукка олорон аҗахалләбытынан барда, кәтәх усукка олорон аҕардәләбiгiнән барда, илiн өттүгәр ңалысыбытынан барда. Бу гынан баран исәгәидәх ытысынан баита-сын биә кәлiн бысаҕасын саҕа маңан курбусаҕын арыибытынан барда, уол гәнҗя бәдәр илбәҗәя сугуруотун тиәрә баттабыт, иккi түлэх түсәҕин әмәриммит, кәлiн өттүгәр бабыскалыр бысытынан олордо, өл гәнҗя сахалы туоҗан ңалысыҗан барда, -сүбугурдук дiән әтәр үсү (ырыа):

— «Уруи, аҗахал миңи²⁾, нарын наскыл, күөгәл нјусхал буоллун! Чiә... дө... чәл баран! Миң кәлән аҕардәли ңалысыдым, уордәх уол оҕонон урудаи тускуләтым, сәр оҕолорбор саргыгытын салайдым, кәнчiәрә оҕолорбор кәскилiгiтiн тәриидим, отох олоххо ојулгутун оңордум, киcиni оннугар киcиni, кәнәҕәcиn үҗә тухары кәнчiәрә ңону тәриидим, тоҕус үҗә бодотун тухары уларыбат ојулгугутун олохкутун олохтоҕоҕум буоллун, уруи, аҗахал буоллун!»

Иңјә дiрiн кытары уол кәлiн өттүттән ңиәрәң кураҕатчы саңатын курдук өрө дјiәрiҗә түстә цахтар саңата, саңатын кәлiн өттүттән үс хос ымаи маңан киәлигiттән түктәрикәи бәјәләх бәи ыалым биәстәх алталәх балчыр оҕотун саҕа оҕону мүтчү үннән кәбiстә, кәбiсән баран көхсө кәңиән барда, хараҕа сырдән барда, Нәләгәиҗiн-җәҗәхсiт Нәлбән-аҗысыт ојон туран [ырыа]:

— «Уруи-уруи, аҗахал миңи²⁾, нарын наскыл, күөгәл нјусхал буоллун! Тоҕус үҗә тухары уларыбат уруи буоллун, аҕыс үҗә тухары араҕыбат аҗахал буоллун, сәттә үҗә тухары кәтчәри-бат кәскил буоллун! Маңнәх уол оҕону биәрдим, бәлиәләх кулуну биәрдим, киң кыс оҕону бәләхтәгim, түүрәхкiгiн кәбiстим, төлкөҕүтүн үрдүм... Быралыҗар брасты буоллун!»

Иңјә дiән баран сәбирдәх саҕа ңиәлләрiн тәләҗә баттат кы-

1) Въ подл.: бөдүрүс. 2) Въ подл.: миңи.

рыатчы саға моғоһолорун атыллән тахсан барда, бӯдӯрӯс¹⁾ гына тӯстә, кыс кәрә сылгы буола тӯстә, бу гынан баран тула холоруктәта үс төгүл, тыстәх баттахтәх маңан сылгы тиритин курдук дябигев[?] маңан былыты быса талбатән ылла, уол үрдүгәр уттәнә тӯстә да кӯөх унарынан кӯөннәнән, үрүң унарынан уттәләнән барда, бара турда, баран хәлла.

Цә, бәтәрәңи цахтаалар үс хонугу мәлци көрү көрүләтиләр, үс хонон баран аҗысыты атәрдылар, атәран бараннар уруку куолуларынан олодулар. Бу олонорнон атчыгыи аҗы кыса цахтар әмиә кәмнәх брәмәтә ситән кәллә, бу ситән әмиә уруку бәргәнин курдук бысылахтык ыарыида, бу ылаца олонор тыл әтә ыты-соңү олонор үсү, бәткә дағаны бәткисидә (ырыя):

— «Уо-о, ыәи-җыбын, абытабыан-татаппыан да, оғолор! Уста-та billibät усун санәм сапшынабар кылгәта, киәң көхсүм сүтүккү-нәҗәр кыарәта... Ои, доҗотчугуом оҗото! Мин әтәр тылбын истә билгәлә әрә, хотун доҗотчугум оҗото! Цахтар әрә буолларгын — ханнык әтиң? Үтүөләргә таңнар таңаспын килләрән таңыннар, ағыс чаркәскаи оҗүләх чәскыбар арыта тоңор, ол гәнҗә былыргы ағата кәлгилән кирбит үс үөстәх үрүң өргөн быатын килләр, үөрүктүибүт сәлләх кутуруктәх тоғус атыр сылгы тиритин бәләмнә, аңцын ыксары тарт, суон модун олүргун түсәр, ол гәнҗә кәлән бабыс-калә әрә! Ағата тоҗон «сәранәр!» дйәбитә... Хән аҗы хәҗысыаҗа²⁾, аңан аҗы әргийәҗә, түмән аҗы төгүрүҗүбә. Саха буолар саха буола-лахпына, уолун биәрәр күнә кәлләҗинә, ону цахтар әрә буолларгын — туттан-хаптан көрөр! Абытабын-татаппын да, оғолор!»

Инҗә дйән баран көбөрө уңан хәлла. Кини әппигин көрдүк бариатын бәләмнәтә. Ол гәнҗә тын килләрән кәллә, бу кәлән баран тыл әтә олонор үсү ол курдук дйән (ырыя):

— «Тә, доҗотчуок! Мин киси буолбат киси буоллум: киәң көхсүм кыарәта, усун санәм кылгәта... Туох сүбә бәр буолои, доҗотчуок? Аламаи күнүм — бырасты, тәргән ыҗым — бырасты, ан дойдум — бырасты, итйилбит иҗә дойдум — брасыкаи буолун!

1) Въ подл.: бәдюрүс. 2) Въ подл.: хаисан.

Ой, сүрүбүм аҕай, сүрүбүм аҕай!» дииҥ баран үс төгүл үөгүлээн¹⁾ хасбытабыт, ол гайҕа үстэ үһһүннэн түлүбүт, үс хос ымаи киэлиттэн баи ыалым аҕыстах тобуустах дулаҕа оҕотун саҕаны мүлчү үһһиннэн кэбистэ.

Бу оҕо сиргэ хап уорбатынан тасылла түстэ. Бу түспүт тыасыгар аҕыс хос цапталҕа тас сындыса үс тутум холобурдэх алларэ үппиниидэ, үиэтин сирэ улү күөл кутатын курдук өрө тутал-цыида, аҕыс уон баи тит баҕаналара айгыратылар, тобус уон чуор тит туласыннара толугуратылар, сүс бөдөң мас үрдэ үс арсын бадахтах өрө үлһһһһһһ хамсэта, үиэтин түөт өттүттэн хәрдэх бугул саҕа буор саккырбы тобуунна. Онтон оҕо сордоң балык көрдүк курбаида, суол анын диики мөкүөләнән²⁾ түстэ. Онтон саңаса оҕон тийән сылгы тиргин оҕо үрдүгәр саба кэбистэ, уол гайҕа үс үөстэх үрүң өргөн бынанан үстэ түөттэ әрија көтөн кэбистэ бастың тула-сыңҕа. Алта хос тимир муосталара кивиләр мөңсүлэригәр көлүја күөл мусун көрдүк күөрә лаңкы буолан халла. Ити итинән оҕо турда. Цахтар уңан халан баран тын килләрән калла, ол гайҕа әттэ:

— «Ой, доҕор, абасы ду әји ду?»

Онуоха:

— «Ајәхсит-хотун ијәбит уордәх уол оҕону айбыт, тојон доҕотчукпут маңнах оҕону бәләхтәбит. Мин дийтәх цахтар буолан нәсилә өрүсүидүм».

Онуоха төрүббүт цахтар:

— «Уруи буоллун, ајахал буоллун!» дииҥ үөрдә. — «Тојон доҕорум көмүс уңоохпун көтөбөрү, алтан уңоохпун араңастыры ајаң биәрән барбыт буолаҕа. Уөрү үкәтәҕә буоллун, оинү улаттаҕа буоллун, көр көрүллитәҕә буоллун! Ыарчыбыт бәјәм ыарыппатах көрдүк буоллум дә, оҕолор, үөрүбәр! Ча, доҕотчуок, улү ысыахта оңор, тәрҕән ысыахта тәрии, бәраҕаи ысыахта тарт бу үөрүгә!»

1) Въ подл.: ёлюэн. 2) Въ подл.: мөгөляһһһһһ.

Онуоха кини аһпитин көрдүк бу цахтар барытын бәләмһәтә-тәрийдә.

Убағас арбынан осоҗосун унуохтанна, җәңкәр сийән әмсәх-тәһһиләр, суон сәлы уоптулар, халың хасаны хаштылар, төбө мине истіләр, көмүрүбә уңуоғунан тәстәрин сәидылар, көи көҗөргөнөн көүмәйдәрин көхсүләрин астылар, сәмал кымысынан саһаларын тарҗаттылар, үсүөҗәх да бәҗәләрә буоллар — үс сүе кисе ойнутун ойнотулар. Җә, сәттә күннәх тун хән әҗыны хаҗысыннан, түмән әҗыны төгүрүтән, аҗән иәҗәхситтәрин әргитән, аҗән әҗысыттарын ахтан тураннар әҗысыттарын атәрбыттар, ойнотулар.

Бу олодохторуна — бу икки оҗо бәра җиә исігәр ойнур оҗолор буолдулар. Бу оҗолор ойнулларын әгәлгәтә буолла бу курдук диән: ойнотдохторуна — кәи барән турүдалара иәгәлҗидә, аҗыс кырбләх җәңкәр тәс суо хән осохторо әстәри чокүр курдук әм-тәритә ыстанан түстә, җиә барәннын хампы хабырындылар, алта хос лаҗыр тәс муосталарын туои буор курдук тобулута үктүөтү-ләр, үктәһһиләр ойнур оҗолор буолдулар.

Улахан уол икки иҗәтин икки ардыгар утуҗар оҗо буолла тун, атчыгыи уол ханна анаммыт сиригәр турар туләсыңҗа.

Бир күн оҗолор ойнуллара буолла. Онуоха икки иҗәләрә икки уот аңҗар масы сулбу тардан ыланнар икки уолаттарын үрән тасәрдылар җиә тасыгар, уол гәнҗә иҗәләрә:

— «Ноколор! Әсиге җиә барәннын барәтыгыт» — диәтиләр. — «Аҗылаҗын киәң доиду кәтәҗинән кәриҗә, орто доиду үнарын одү-лән ойнөң!» — диәтиләр.

Онуоха бастән төрүбөүт бастың уол бастән тахсан сүрә турда. Онуоха атчыгыи уол кәнҗиттән даҗыибытынан тахсан убаҗын кытары сүрә турда. Сәтта халән улаҗатыттан сәттә курән әтиҗә әтән әрәрин курдук тиләхтәрин тыаса өрбө һирҗиә түстә. I хаҗа ис кырбытынан, туои хаҗа тулатынан, тәс хаҗаны аннынан, толомон маңан турү доидуларынан бу курдук бысы-ләхтык сүрән истіләр. Атчыгыи уол убаҗыттан ыҗыталы исаһ тугу иңигәр көрбүтүн барытын, ону улахан уол барытын атта-рын әтән исаһ. Ону атчыгыи уол убаҗын кәнҗиттән исаһ аттарын

ыҕыта-ыҕыта ҕоллōх суон масы тосута тытан ис̄ар, ҕоллōх сүб-сүнү — үтүөт̄а мөкүт̄а д̄ӣаб̄акк̄а — барытын өлөтт̄өн ист̄а, үрдүк хаҕа муостарын булгурута харб̄ата, уотт̄ах т̄астары д̄албарит̄а т̄аб̄ӣал̄ат̄а. Маныаха муораларын ұта кӣаң халл̄ан алын өрөбөтүн̄ан ураса ҕӣа саға өрө тұллан тахсан өрө ч̄ард̄ан ысыахт̄ата, ба̄и хара тыа барчаланна, курум тыа кумаланна, сис тыа сӣинн̄а, уодаң мас оҕутта, сирг̄а тӣиб̄ат сillīа буолла, буорга түсп̄ат бурҕа буолла, босхо булгунҕа саға хара күд̄ан өрүкүид̄а, ары тит саға а̄н холорук ыгыда. Бу курдук айданынан аҕаннатылар, бу курдук сillīал̄аҕин̄ан сīал̄ан ист̄ил̄ар. Улахан уол маны барытын буоҕа сатыр, онуоха ҕа өсөспүт курдук өлөрөн аҕатан ис̄ар. Күөлл̄арин көтөрө көттүл̄ар, даладарын балыга ҕуоҕарда, даҕаларын была тубуттабат буолла, сүбөсү көхсүн хана улү үр̄ахх̄а көңүст̄ан түс̄ард̄а.

Аҕылыбыт а̄н дойдуларын аҕӣҕа сүр̄ан к̄ällil̄är ҕӣäl̄äriḡär. Бастың уол lip хара ҕӣäl̄i т̄äl̄äҕä батт̄ата, уол г̄анҕа оҕон кир̄ан уҕа осох төрдүг̄är өҕөнө түст̄а. Атчыгыи уол к̄анҕит̄ан көтөн түст̄а да тул̄асыныгар өҕөнө түст̄а. Улахан уол осох буорун логлу кытахтан ыла турбут, бу туран сүбу курдук д̄ӣан ыты-соңу турбут үсү (ырыа):

— «Буо... буо... дуо... оҕол-лор! Иккi аҕы кыса iҕälärim! Мин д̄ӣат̄а кӣси ат̄ар тылбын иккi т̄арҕан ыҕым таңа буолбут к̄аi чур кулҕахкытынан ист̄а с̄арҕаҕал̄аң аҕа, — мин к̄ар̄а к̄апса̄мм̄ин! Мин үтүө мөрсүөммүн аламаi күн атылбита буолбут иккi алаҕар маңан харахкытынан таба көрөн олоруң аҕа! Барыа сасыарда тахсыбышытынан бӣиңд̄а д̄ӣäри мин баст̄ан ист̄им, уолгут к̄анҕиб̄ит̄тан ис̄ан ҕоллōх сүбөсүнү өлөтт̄өт̄ө, күлүкт̄ах мастары аҕаҕал̄ата, буяңнах оту илбирит̄а, т̄ас хаҕа муостарын д̄албарит̄а т̄аб̄ӣал̄ат̄а, айданы туруорда, аидыгы оҕордо, аималҕаны т̄äриид̄а. Ону мин буоҕа сат̄ан к̄äбист̄им, — ону ист̄иб̄ат̄а уолгут, күн күб̄äi хотун iҕälärim! Ону уолгутун буоҕуң! Б̄i-б̄iбын, оҕол-лор!»

Онуоха иккi кыса iҕälärä иккi уот аңар масы сулбу тардан ыланнар, сүр̄ан т̄iҕänн̄är уолларын сир̄äд̄äри харахтары д̄älbi сыстылар.

— «Көр дә! Бу маңаи аллах төрөтө төрөт бәҗы барырга, айданы тәриҗәргә, аға атын алцатарга, җә атын сүтәрәргә төрөбүт — хара баранак абат күтүр! Аны ан ан доиду карәтин аймыр буолуоң дуо, үөскәбит үтүө доиду ітин-сағатын алцатар буолуоң дуо, үгүс ахсаннах үргүк үрүң сүрүккүн өлөрөр буолуоң дуо, халың ахсаннах хаңыл хара сүрүккүн хамшы ұттүр буолуоң дуо? Аны бу курдук маигылынаң дуо?» — діәннәр масынан сирајин харағын дуктурујан-дуктурујаннар буоидулар.

Ärgillä хаҗысан бараннар, älijän халыјан кәләннәр улахан уолларын үрдүгәр түстүләр, уол гәнҗә сыллаң үрән бараннар ätällär:

— «Көмүс биәбибит оҗото! Сүөсү, ас, мас-от харысыјан ыты-соңу үңә турар абат далбараибыт оҗото!» діәннәр.

Уол гәнҗә биәрдиляр иккі уолларыгар: үс сиринән тутәхтәх торум кытахха иккі кур оғус әтин бусаран биәрдиляр быса тарыјан. Маны [улахан] уол инитгәр иңән кытах түөскә анјан туран асәтылар. Маны бирдәрә үс гыммыттан иккітин сиағар диәри улахан уол үс гыммыттан бирдәрин сиаtä. Хол бүт быса-быса, миәстә әти миәстәнән¹⁾ бысан, аңар диәки цабалцытынан угаттән кәбисә турар, тисин тыаса улү үе балтатын тыасын курдук libirgätä-лабырбәтә, аңар цабалцытынан уңоҗа хәр самбыр курдук саккыры тоғуна. Siälläh торум аҗахха бысағаса анды сымбытын курдук аллыр-булур арылäh кымысы ағалан биәрдиляр, ону үрүҗә үрәх улү үрәххә көңүстән түсәрәрин тыасын курдук куолајын тыаса өрө күгунү түстә. Бу курдук асәтылар.

Бу тун хонон баран сассыңы күн буолбутугар уруку куолуларынан асан бараннар уруку оинүр куолуларынан оинөру санәтылар. Онуоха иккі җәләрә оиноппокко тыл әттиляр:

— «Тахсаңыт киәң доиду кәтәҗинән, улү доиду улағатынан, ан доиду арғасынан сылқан оинөн ан, улахан уол, чугасынан сырытыннарыма бу бәдиги!» діән бараннар иккі тимир уот анјар масынан үрән тасәрдылар.

1) Въ полл.: мҗстан.

Уолаттар тахсаннар — улахан уол тус илн діәкі сурбутунан барда, онуоха бірдәрә канјиттан дабыбытынан сурә турда. Пин көрдөххө — аттэх ат кутуругун арбі баттабыт курдук аргавә хара тыа илн кырытын діәкі ат арытын көрдүк аңсалах иңәрә даладарын хоту өттүнән бара турдулар, уол анарабы кырытыгар ијәхсег аттыга илбиргастэх аңан аттык хоту кырытын діәкі от улү урах таңнары қалысыјан түспүт — уол устун өрө сыссан табыетылар, Силләмә-урах устун өрө бара турдулар. Бу урах үсә баса үс салалах абит, онтон хотугу діәкі салатынан бардылар. Уол урахтарә сісік урах буолан түстүләр, уол устун бардылар, талах урах устун таласыјан тахса турдулар¹⁾, абылан урах устун таңнары қалысыјан бардылар, сіс тыаны ылыктан ајаннатылар, ыт мунна уоса баппат түбә ісігәр крділәр, уол крдіхтаріна — дүөдәжә көтөн түстүләр.

Онно тыи басын көрдүк бастэх, түөт атаға хатың тоғосотун көрдүк сыгынјах тыстэх, үс сірінән булат курунан быса тарпыт аләмәс ханы тоғо тарпыт көрдүк, хардаң асә кулун кутуругун көрдүк кутуруктэх — маннык кыл турар абит, ол доіду кымындағасын ујата хәрдәх бугул саға буолар абит, онно тылын уган турар абит.

Бу курдук бултән асы турар кылга кәллиләр. Маны көрөн баран улахан уол хасыра түсән баран төттөрү ыстанна. Онуоха бу кыл хорос гына түсән іккі ытысын лап гына охсубут. Маны қылаидәбата утчугуи уол, утары сурән барда. Онуоха анара кыл сірәјин буорга аңыалата, тумуи ынах үөнүн курдугунан киніәхә өрө ысан кәбістә. Ону ағыс кырылах моңурӯөн харытынан өрө тасыјан кәбістә. Онуоха анара кыл үс төгүл часкыја түсән киніні кәлән өрө күса түстә. Онуоха батарә кісі утары күсан ылан баран убајын канјиттан сурдә. Бірдәрә маны көрөн баран хасыты-хасыты төттөрү бута быстарынан сурә турда, ырах да буоллар чугасын кәріәтә төттөрү сурән кәлән қин хан қілілн тәләјә бараған іккі іјәтін улағатыгар түстә. Бірдәрә

1) Въ подл.: турда.

көтөн түстә да ңиә ортотугар хорос гына түстә күста күспу-
туван. Онуоха иккі ңјәтә мань көрөн бараннар көбөрө уңан
талбаран бардылар, ол гәнјә уоскужан тјән кәллиләр, бу кәлән
баран саңа биәрә озордулар ырахтан озоронвор (ырыа):

— «Ой, кукабыт оҗото, биәбиәбит сьса! Туох улүгәри? Кужа-
хабыт күрдә, әһпит сәса асылынна . . . Бтыма, киәр гына тарт!
Әчи, сүрүн сүрүкајин дә, оҗолор! Әчи, дјусүләна сырыттабың
тоҗо сүрдәҗәи дә! Ама абасы булуох-та батын көрбүтүвән
киләгир харах буолабың, истибитинән доллугур кулгәх буолабың!
Көрдөхкүнә — үтүө кыл дуо, күтүөр? Әчи, ои дә, оҗолор! Сү-
рәхпит аҗаи! Киәр гына тарт, күтүөр!»

Онуоха әргиллә хәҗьса түстә да ојон таҗьста, тахсан хоту
диәки барда, дјохсо маңан тиәргәни арҗә кырытынан, томуҗахта
ынах турарын көрдүк тумулаттарын хоту кырытынан сәттә
ңарәкән хәҗә тәлләҗәр тиәртә, ол тиәрдән сәттә бәчәтинәи һи то-
булу үттүөтә, онно басын атах гына, атабын бас гына барахта,
сытар ынах ханнын көрдүк сымара хара тәсынан буюйу браҗат-
тән кәбистә, кәбисән баран ңиәтигәр кәлән кирдә, туләсыныгар
турда. Онуоха иккі ңјәтә иккі уот аңар масьнан уруку куоула-
рынан сыспыттар:

— «Улү күтүөр! Ити хара тыа гәнә арда¹⁾ асбләҗә,
һјургуна сотолөҗо буолар, көрбүтүн сиргә сыңар кыл, бисигини
убаидары ңјәләри сән кәбисә әтә, ону ән килләрә сыңар буол-
лабың! Бәји, аны килләрән көрөр әрә!» — диди сыспыттар.

Онуоха уоллара: «үчүгәји әттигит» дән уөрбәтә, «кусаҗаны
әттигит» дән курус гыммата, бир кәм²⁾ килиән кытыҗатын көрдүк
киләлән турар хәнын таргарбакка.

Ити итинән аспытын кәнјә улахан уол күн күбәи тусәннәх тус
иңиләригәр туран бу курдук дән тыл әтә турбут (ырыа):

— «Ғә, хотун ңјәләриәм! Мин әтәр тылбын истән олоруң әрә!
Көтөр кыл улаханьттан атчыгыҗыгар диәри әттардәх буолар
әбит, сүрәр атахтах кыл улаханьттан атчыгыҗыгар диәри әттар-

1) Въ подл.: амдаи. 2) Въ подл.: биргям.

дэх буолар äбит, ijäkäibiät! Уол буолабына — äн дойдуну арбара хаман сырыттаһыгына — омук äттäхтара, улүс туигуннахтара, нэсiliäk бэртэра көрсө түсэnnär: «хажа äттäх цонноргуту?» дiäхтэра. Уол дiäттäхтэринä — тугу äтиäхпити? äппыт ким дiäхпити? Äн дойдуттан унар мас äмиä хатырыктäх äбит, күөх далаi бальга äмиä хатырыктäх äбит, — бадаба тацнар тацас пäдалäх цоно буолүсубут, сäбилäнар сäп — äмиä сөптөх цоно буолуо äбиппит, миnjär миңä, көлүjär көлө — äмиä сөптөх буолуо äбит. Онтон омук äттäхтара көрсөн: «абабыт äта кими?» дiäхтэра, «ijäбит äта ханныгы?» дiäхтэра, «үөскäбит öбүгäбит тугу?» дiäхтэра, — онуоха бiсиги: «сылгыттан ынахтан төрөбүппүт» дiäхпит дуо? Ат миңäбитин äттän кулуц, күн ijälärbiät! бäjäбит äккытын бiллäриц, абабыт äтын äттän астыннарыц äрä, обол-лор!»

Онуоха iккi ijäläра оболоругар тыл äтä олорбуттар уол курдук дiän (ырыа):

— «О-о, кукаларбыт сiстара, көмүс бiäбäiдäрбиät оболоро! Äтиäхкитин сөптөх тылы äттиgit. Бiсиги дiäттäх цахталлар äтär тылбытын iстän сыаналаан туруц äрä, оболор! Пиäримäи бастан аiбыт äр тоjon абабыт, iккi атаба тобугунан мөлюц босхоц, үрүц көмүс баттах масынан атахтанан сылцар Мөлүрүiбäт Мөлү-бөбү дiän адалäхкыт. Уол былыргы цылга уордäх ханнах буолан, тардар тымырдäх, кäрäгäi кiңнäх буолан ijätittän-абатыттан кырыс кыраммыта үсү, онон игäбäс äбiлaммыта үсү, кätчäкäi кäскilläнин бiäс уон алта сäсыгар öлөн хälбыта бар, арба Тарäх-хажа бастыц муосугар сытара буолуо. Кäриäс тылын äтän барбыта уол курдук дiän: «улахан ожом äта буолуох тустäх — сäттä тусахталäх Дäгäллän¹⁾ -äläмäс аттäх Älik-бөтүр буолуохтун» дiäбитä, «атчыгыи уолум äта буолуох тустäх — тоүс тусахталäх Дугул-хара аттäх Нjыгыл-бөтүр буолуохтун» дiäбитä, «тацнар тацастарыгар — мин омук äттäхтарыгар, улүс туигуннахтарыгар тацнар тацастарбын үллäрän, туттар сäптäрбiн үллä-

1) Вь подл.: дягилган, но ср. выше (стр. 321).

рән биәртәләр²⁾!» дiабитi. «Миңjәр миңәләри кiрдүр куннәрә буолаҗына — сәмантан тусәнвәх тус илiн дiәки бардахха — кәлбәлji-бәт-иәгәлjiибәт кәтiт Сибiр түт хаҗысар төбөтүн курдук өрө ханарыҗан тахсытыгар, кiңкiнiр кiяң халлән сары тiмәх курдук таңнары намтән түсүтүгәр, уорәннәх муора бәтәрә уеуҗатыгар кiяң Силиәмә-хотун сiбiктәтин сi тураллара буолоу. Уол сiргә, — кiтiр кынаттәх кыл үстә сымыттән тiҗәр, сүрәр кыл үстә тубуттән тiҗәр сiрә, бухатыр кiсi үс төгүл джусун кубулуҗан тiҗәр сiрә буолоуҗа, — үс улахан мосол бәр буолоу» дiабитi. «Олору ат гыных тустәхтар» дiабитi. Иңjә дiән кәриәс әтән барбыта, биәбәдәрбиәт оҗолоро!»

Онуоха бәра оҗолор — улахан уол әтәр:

— «Үрдүбүт-көттүбүт, сөбулүөтүбүт — ат миңәбитин әр тоҗон аҗабыт әттән барбытын астынныбыт. Туттар сәппитин, таңнар таңаспытын килләрән кулуң!» — дiабитiгәр иккi iҗәләрә аҗыстаннар аҗыс анбәрга тахсан бардылар.

Уол тахсаннар, кiрдүөн буланнар хәрдәх бугул саҗаны иңиләригәр чөмөхтөн муңҗан биәрдиләр туттар [сәптәри], таңнар таңастары:

— «Чә, биәбәдәрбиәт оҗолоро, бәҗәҗит үлләстиң аҗабыт убун сәбiн!» дiән биәрдиләр.

Ону улахан уол үрдүгәр үлләрдә иккi аңы, уол гәнҗә:

— «Тал!» дiәтә атчыгыи уолу, Нҗыгыл-бiтуру.

Онуоха:

— «Бастән төрөбүт бастың уол, талан ыл!» — дiәтә Нҗыгыл-бiтур.

Онуоха Äлiк-бiтур бiр чәсы ылан басыттан атаҗар дiәри таңнан кәбистә, сөрү сөп буолла. Ону бiрдәрә әмиә таңнаталән көрбүтә — оҗо таңасын көрдүк өрү сөп буолбата, туттар сәбiн ылан тутуталән көрдө — оинүр курдук буолла. Онуоха араи бiр бысах бәр әбит — иккi харыс иккi ил ил аңардәх сыты кылыс дiән, ону ылла, уол гәнҗә тугу даҗаны ылбата.

1) Въ полл.: бетҗялар.

— «Аҕам үбүттэн матыам дуо?» дiән, «мин аналлабым бу буоллаҕа!» дiән ылла.

Өл гәнжә улахан уол иккі іјätин иккі ардыгар кiрән туран тыл äтä турар үсү (ырыа):

— «Үөрдүм-көттүм, оҕолор! Сөбүлätим, астынным! Бисигі дiätäх цон аттарбытын аҕала барары гынныбыт: цоллөх алгыс-кытын албаң, кряпкалäh тылгытын капсиаң әрä, күн күбäи хотун іјälärbiät!»

Онуоха иккі іјälärä äтä олордунар (ырыа):

— «Ой, кукаларыам оҕолоро! Сибилігін тоҕус тоҕоидөх суолхән іјäни кыајан тобулуохкут суоҕа, аҕыс атахтах амвахтäh ајанхән іјäни кыајан арыјыахкыт суоҕа: холгут äтä хоидо илік буолуо, бүккут äтä буса илік буолуо, сискит äтä ситä илік буолуо... Харахкыт хәннäh, уоскут уосахтах ијүлцаҕаи буолаҕыт... Аласкытыттан араҕымаң, толөццутуттан, гиллибит іјä дойдугутуттан тäläcijimäң, сәгәрдäриäm, сәгәрдäриäm, сәгәрдäриäm! кукаларыам оҕолоро!»

Онуоха бу оҕолор іctibätilär, өл гәнжә бу курдук дiән äтä турда улахан уол (ырыа):

— «Хотун іјälärbiät! Хасан сырыны кыајан сылцыхпытыи, төсөҕө ајан-хән äттыгын арыјыахпытыи? Төрөтөр оҕо хојутуоҕа, гтär сүөсү өңүрөҕä. Хата быаны быса охсубут көрдүк, күн іјälärim, цоллөх былаҕастабыанјыјаҕытын кулуң, саргылäh алгыс-кытын аҕалың, соргулäh тылгытынан уруидäң әрä! Бардыбыт аҕабыт анäбыт аттарыгар!»

Онуоха цахталлар мәктіä тылларын äтä олордунар бу курдук дiәннär, иккiән бiр гуоласынан өл курдук дiән (ырыа):

— «Ой, көмүс биäбäйдäриäm оҕолоро! Өл дойдуга утүө киcи устä дјүсүи кубулујан тiјär дойдута буолуо — онуоха кыајан сылцыхкыт суоҕа. Өјүөтä тäpittärän барың! Үс сүрдäh мосол бәр сiрä дiäбитä — онуоха сәрәнән äспат аскытын асән, тоцмот таңаскытын таңнан, ыpбат атта мiнјäңцит барыах тустähкыт... Äiбыт Äјбисыт-хотун іјäläргit алгыса [суох] äcигi äттыкка батыахкыт суоҕа да ијi, оҕолор, көмүс биäбäйдäриäm оҕолоро!»

Онуоха улахан уол өттүк баттанан өрбөлүдүдө, быар кўстан быакалдыда¹⁾, сис туттан дәрбәңнәтә, хәсын харағын хамсатта. Манна көрдөххө — бысыи бысыләх әбит, аңчәңнәх илilәх әбит, кўстәх көрүңнәх әбит, бөдөң турү мөрүөннәх әбит, толоннөх сирәйдәх әбит, толу бәјәләх әбит, томорөн уостәх тистәх әбит, томторғолөх күөмәйдәх әбит, дорбөннөх саңаләх әбит, тојон суоттәх әбит. Бу гынан баран барарга тәриннә (ырыа):

— «Аә, хотун ијәләриәм! Бисиги диятәх қон барарга сананны-быт. Аң доидуттан арахсар күн буола. Бар қонтон тәләсijәри оқосуннубут. Сін кісигән төрөбүт кіси сылқыбыт сирә буоло. Онуоха кыяјан сылқыбат буолан баран уол оғолор буолан сылқыахпыт дуо? Әсиги ијылба кулун аккыт бисиги диятәх қону ујуохтара суоға, бәјәбит дағаны ијүлјағаи ат сылгы ајанын кыяјан ајанныах қоммут, хоргујан барыахпыт дiән — өјүө тiәјә сүгә сылқыбат қоммут, тоқон барыахпыт дiән — таңас оқотторо олорбот қоммут. Таңаса суох уолгутугар тоғо урут таңас оқорботохкуту? Бардым. Быралыја брасты буоллун!»

Иңјә диятә да тәлләжә төгүрүс гына түстә, тиләхтәрә харар гына түстә, қiәл тыаса тәп гына түстә. Тахса ојоннор тусәннәх тус илiн дiәки ох кирсiн курдук унәр маңан хочо оттотунан быса сыссыбыттар. Бастың [уол] бастән сүрдә, атчыгыи уол кәңјитән дағаибытынан барда. Қiә, онтон би iкки қахтаалар тахса оидулар, дағасыпытынан кәңјиләритән батыса көрөн тураңнар тыл әтә, алгыс алгы тураллар өл курдук дiән (ырыа):

— «Уруи, ајахал буоллун, көмүс биәбәидәрбит сiетара! Тоғус тујахтәх суол-хән қолуо маңан суолун таба чугүләң, ағыс атахтәх ајан-хән әтгыга арылыннын, илiн өттүгүтүгәр тосоғос от саға соргу тосоходун, кәлiн өттүгүтүгәр босхо булгунјах саға өрөгөи урдүөтүн, соғурү-бөбө соллоннөх санәта чугуруидун, аңараи-бөбө албастәх санәта қалбарыидын, уоттәх хараја умулуннун, сытби кымнiылара сыһпәтын, өргөс усуктара мүлјүрүидүн! Уол оғол-лор, әр қоннор буолаңыт кыһпахха кықарга ылларымына

1) Въ подл.: быэкайзыйдя.

бу дойдуга уөрү-көтө аргыян калларың! Аналлах-маналлах аккытын, цоллох-соргулах соноѳосторгутун, көтөр көлбүттүн булаңныт, уруу олохтоноңут, ажахалы аргыстасаңныт, катит касыни таллах-тавайыңит калларың, көмүс биабайдырам оѳолоро! Уруи, ажахал буол-лун, оѳолор!»

Онтон атчыгыи ажи кбса цахтар харафын ута имин бысаѳа-сыгар дйари урускай чомчук курдук субуружан барда, ол гынан баран ол курдук тыл агта турар усу (ырыя):

— Бйи-бйибын да, оѳолор! Ама мйигиттан торубох-та¹⁾ батын оѳом оѳото ити цабыланан бардаѳа! Ама маник буолуох-та батын, ама акыры абасы буолуох-та батын тогон доѳорбор дылы карай-гай кйиных буолан, тардыс²⁾ майгылах буолан, аѳыс туяхтах³⁾ ажан-йжани арѳаран, тоѳус тоѳойдох суол-йжани тобулан, ити тацасы-нан-сабынан итинник дйусунунан маник буолан баран исара бар абат! Ой, кукам, Айк-ботур! Мин агтар тылбын истай бар! Ити ку-саѳан уол инигин — тун утуаргыт каллагинэ — тацаскыттан бар-сар буолар, ас булан асыр буолахкытына — матарайаѳын, уотгах харахтах тубастаѳинэ — суон куцар дурдалыр буолар, цаѳырѳаннах сацалых ацарай-бобу атамана калан цаѳырыяр кунэ каллагинэ — халыц куцар хаххалар, ыратар куннах буолах-кына — муннаран йтайаѳын, куота бараццын оѳобун ытатайа-ѳын! Арай тоцорго кйи барда, атчык олорго кйи ажаннаата. Омук агтахтара корсусай тустахтаринэ — туох агтах буолбут кйини? дйахтарэ буолаѳа... Сйрайэ хараѳа учугай сабаралых кйи абит абат! дйахтарэ буолаѳа... Ханна мунан халан исар кйини булан ййэ исар кйини? дйахтарэ буолаѳа биабайим оѳотун! Ой, сурун, сурун да, оѳолор!»

Ца, бу цон — бухатыр булалых цон — ажаннаа бара турдулар. Алестарыттан арахтылар, торѳо сйлик толбонноруттан туораты-лар, утуб урахтарин туоратылар. Ца, бу цон сандасын сагасын сйлан бардылар, йцорбосон тусан бардылар, барисан ажаннаан бар-дылар, бат кустахтик кудахтахтик ажаннаытылар. Куран агтица агтан

1) Въ подл.: терехтю. 2) Въ подл.: таддыс. 3) Выше: атахтах.

тахсан исәрін курдук тиләхтәрін тыаса сәттә Сибір улағатыгар өрө һиргijән исиліннә. Талах ұрах устун қарғалән, кумах ұрах устун күгунән, тас ұрах устун қалкыжан арыгыран ажаннән тii-дilәр, ханан дағаны тумнугаса суох тiмiр иcирик ојұрга тijән иңнә тустуләр. Ол гаңјә бастән иcәр бастың уол илiн арға хоту со-дурӯ бу ојұру тумнугасын булары төгүрүјән сұрдә. Бу сыңан көрдөбүнә — баңкы батастах бахтаибыт, лаңкы сәдахтах таң-настыбыт, уләт халәт бәјәләхтәр умсубут, әгiнә бәјәләхтәр иң-нәстибiт дойдута әбiт. Бу көрөн сыңан ыгы-соңу сыңар бу кур-дук дiән (ырыа):

— «Iä... дуо-о, доғол-лор! Бi-бiбын дә, оғол-лор! Ағыс атахтах ажан-хотун буочаратыгар кәләммит умсан охтон хәлыах-пыт буолаға... Күн күбәи хотун iјәләрбiтiттән қоллөх алгыса суох кәләммит осолго оғустарәры гыннахпыт... Бiсигi саға бухатыр қон кәлән умсан охтон сыттахтара буолоу. Бiсигi кәләммит бу курдук өбiн хәлыахпыт буолаға... Тојон иним, туох сүбә соргу бәр буолоуи?»

Онуоха уола илi иңтә кысыра сырытта:

— «Бу сәттә билilәх сiр-iјә хотун билitigәр умсан охтон хәлбыт қон туохтах буолоухтара дiән кәријә сырыттаңыи? Ажан қоно ајаммытын көрүөх, сыры қоно сырыбытын көрүөх, суол қоно суолбутун көрүөх! Туох әттәх содуомун содуомнасан өlbүт тонуi, оғолор? Туох кыргысыны кыргысан кырыларынан кыс-қанан сытар қонуи?»

Онуоха тојон битә әтәр:

— «Ама, абәсы буолоух-та бәтын, доллугур кулғәх, кilәгiр харах буолоух-та бәтын доиду-хотун буочаратыгар кәлән иңнән-нәр умсан охтон сыталлар, уләт халәт бәјәләхтәр. Маны хайтах чiәрәстән тахсаргын көрүөх әрә!»

Онуоха иңтә әтәр:

— «Аға үбүн соғотоғун сiәңңиң, iјә мәнытын соғотоғун кө-рөңңүн, бастән төрөбүт бастың уол буолаңңын ажан-хотун амы-рыннәх әттыгын арыјыах буолтуң, суол-хотун соллоннөх әтты-